Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ - 4 Т
ТКБ - 81.2 Т
К 59

ҚОДИРОВА ФИРӮЗА РУСТАМОВНА

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАЪНОИИ «ҶАҲОННОМА»-И МУҲАММАДИ БАКРОН

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD),
доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология

Хуҷанд – 2021

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

Роҳбари илмӣ: **Ғиёсов Нурулло Исматович,**
номзади илмҳои филология, дотсент,
ходими калони илмии Институти
илмӣ-тадқиқотии илмҳои ҷомеашиносии
МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров»

Муқарризони расмӣ: **Қосимов Олимҷон Ҳабибович,**
доктори илмҳои филологӣ, мудири
кафедраи забони тоҷикии МДТ
«Донишгоҳи давлатии тиббии
Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино»

Неъматзода Фархунда Турсунбоевна,
номзади илмҳои филологӣ, муаллимаи
калони кафедраи «Лингвистика»-и
Филиали Донишгоҳи давлатии Москва
ба номи М.В. Ломоносов дар ш.Душанбе

Муассисаи тақриздиҳанда: Институти забон ва адабиёти ба номи
Абӯабдулло Рӯдакии АМИТ

Ҳимояи диссертатсия 6 майи соли 2020, соати 13:00 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D. КОА – 022 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯчаи Буни Ҳисорак, бинои таълимии рақами 10, толори Шӯрои олимони факултети филологияи тоҷик) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия ва автореферат тавассути сомонаи www.tnu.tj ва дар китобхонаи илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишонаи 734025, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «___» _____ соли 2020 фиристода шудааст.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент: **Дӯстзода Ҳ.Ҷ.**

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мубрамӣ ва зарурати баргузории таҳқиқ аз он иборат аст, ки омӯзишу баррасии хусусиятҳои забонии осори асрҳои пешин аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии муосири тоҷикӣ маҳсуб меёбад**.** Як аломати иқтидори забони тоҷикӣ захираи луғавии хеле бузург доштани он аст, ки ба дороиҳои мавҷудаи он адибону донишмандон дар давраҳои гуногун сарвати бештаре зам намудаанд. Аз ҷумла, дар асри X забони форсӣ-тоҷикӣ як марҳалаи муайяни инкишофро аз сар гузаронидааст ва маҳз дар ҳамин давра (ва асрҳои XII-XIII) услубҳои забони адабӣ ташаккул ёфта буданд, ки бо он осори бешумори илмию адабӣ таълиф гардидаанд.

Хусусиятҳои луғавӣ-маънои осори насрии асри XIII, аз ҷумла «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммад ибни Наҷиби Бакрон то ҳол ба таври алоҳида ва мушаххас мавриди пажӯҳиши ҳамаҷониба қарор нагирифта, аз ҷумлаи қазияҳои муҳими забоншиносии ҳозираи тоҷикӣ ба шумор меояд. Баррасӣ ва таҳқиқи паҳлуҳои забонии «Ҷаҳоннома» як андоза вазъу ҳолати забони адабиро дар асрҳои XII-XIII муайян месозад, зеро муаллиф ба тавассути асари хеш боигариҳои луғавӣ-маънои забони адабии форсӣ-тоҷикии замонашро инъикос намудааст.

Дараҷаи омӯхта шудани мавзӯъ. Лексикология ҳамчун пояи асосии забоншиносӣ мавриди назари аксари муҳаққиқон – забоншиносон қарор гирифтааст. Осори назарӣ-таҳқиқии онҳо бо инъикоси масъалаҳои марбута ҳамчун пойдевори захиравӣ дар хидмати амалӣ аст. Аз ҷумла, ҳангоми таҳияи диссертатсияи мазкур мо бо такя ба навиштаҳои В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.С. Расторгуева, А.А. Реформатский, А.А. Хромов, А.В. Суперанская, П.Н. Хонларӣ, Э.А. Систонӣ, М.Шукуров, Б.Ниёзмуҳаммадов, Ш.Рустамов, М.Қосимова, Д.Саймиддинов, С.Назарзода, Н.Маъсумӣ, С.Ҳалимов, Р.Ғаффоров, Қ.Тоҳирова, Д.Хоҷаев, С.Сулаймонов, А.Ҳасанзода, О.Ғафуров, Ш.Ҳайдарӣ ва ғ. масъалаҳои гуногунро баррасӣ намудем.

Қайд намудан бамаврид аст, ки муҳаққиқон омӯзиши хусусиятҳои луғавии забони форсӣ-тоҷикиро аз ҷумлаи масъалаҳои муҳими забоншиносӣ мешуморанд: «Дар таърихи забони адабии тоҷик омӯзиши луғат ва сохти грамматикии забони асарҳои нависандагони асрҳои X-XII ниҳоят муҳим аст, зеро махсусан дар ин давра забони адабии тоҷик шакли мукаммал гирифтааст»[1]. Дар асоси ин гуна таъкиду раҳнамоӣ аз ҷониби як гурӯҳ муҳаққиқон хусусиятҳои лексикии осори гуногуни асрҳои пешину имрӯза мавриди таҳлилу баррасии ҷузъиву умумӣ қарор гирифтаанд, ки рисолаву монографияҳои бисёри таҳқиқӣ далели ин гуфтаҳо мебошанд. Аз ҷумла, вобаста ба осори насрии таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ як идда корҳо ба анҷом расидаанд, ки аз ин гурӯҳ таҳқиқоти А.Хасанов[2], А.Давронов[3], С.Назарзода[4], С.Ҳошимов[5], С.Сабзаев[6], Б.Қосимов[7], Ю.Кенҷаев[8], Д.Фозилов[9] ва

---

[1] Беҳбудӣ, Н. Мулоҳизаҳо оид ба забони осори Рӯдакӣ. / Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. –Душанбе: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1964. – С.116.

[2] Хасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ал-олам»: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1986. – 22 с.

[3] Давронов, А. Языковые особенности “Кабуснамэ” Унсурулмаоли Кайковуса: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1980. – 180 с.

[4] Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. –Душанбе: АООТ «Матбуот», 2004. – 332 с.

ғайраро ном бурдан мумкин аст. Таваҷҷуҳи асосии муҳаққиқон ба таснифоти этимологӣ, маъноиву мавзӯии лексика, сохтор, инъикоси хусусиятҳои фарқкунанда ва аҳамияту мавқеи вожаҳои хоси асарҳо равона шудааст.

Ҳадафи таҳқиқ омӯзиши хусусиятҳои луғавӣ-маъноии асар ба шумор меравад ва дар ин замина масъалаҳои зерин баррасӣ хоҳанд ёфт:

-муайян сохтани қабатҳои лексикии асар, хусусиятҳои корбурди унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ;

-ошкор кардани дараҷаи истифодаи воҳидҳои луғавии иқтибосӣ дар асар;

-нишон додани мавқеи вожаҳои фаъол ва ғайрифаъол;

-нишон додани категорияҳои луғавӣ-маъноӣ: муродифот ва калимаҳои зидмаъно;

-муайян намудани мавридҳои истифодаи калимаҳои сермаъно ва ҳамгуна;

-муайян кардани мавқеъ ва навъҳои вожаҳои ономастика.

Объект ва сарчашмаи таҳқиқ. Аз матни аслии «Ҷаҳоннома» ҳамагӣ ду дастхат боқӣ монда, ки дар айни замон яке дар Китобхонаи миллии Париж (№384) ва дигаре дар Санкт-Петербург (дар шӯъбаи Ленинградии ИШ АУ собиқ ИҶШС таҳти № С 612) маҳфуз аст. Дастхати дуюм соли 1892 дар шаҳри Бухоро дарёфт гардидаст, ки нусхаи қадимтарин (662/1265) ба шумор меравад. Ин нусха соли 1960 бо кӯшиши Ю.Е. Боршевский дар шакли факсимиле нашр шудааст[10]. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар давоми таҳсил дар докторантура (PhD)-и МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» маҳз дар асоси ҳамин нусха мо матни асарро ба ҳуруфи сириллик баргардон, таҳия ва тавзеҳ намудем. Китоб бо иқдоми Муасиссаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хуҷандӣ» дар нашриёти «Хуросон»-и шаҳри Хуҷанд соли 2019 бори аввал дар Тоҷикистон нашр ва дастраси хонандагони тоҷик гардид[11].

Мавзӯи таҳқиқ таҳлилу баррасии «Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон» мебошад.

Масъалаҳои таҳқиқ аз инҳо иборат аст:

- асоснок намудани мубрамии мавзӯъ ва интихоби он;
- равшан сохтани дараҷаи омӯзиши мавзӯъ;
- маълум намудани ҳадафи таҳқиқ;
- навгониҳои пажӯҳиш;

---

[5] Ҳошимов, С. Хусусиятҳои лексикии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология: 10.02.02. – Душанбе, 1972. – 216 с.

[6] Сабзаев, С. Лексика таджикско-персидского памятника XI века “Кашфу-л-махджуб”: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1982. – 23 с.

[7] Қосимов, Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ). Монография. – Душанбе: ДДТ, 1995. – 200 с.

[8] Кенҷаев, Ю. Хусусиятҳои луғавӣ ва калимасозии «Таърихи Байҳақӣ»: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология: 10.02.22. – Хуҷанд, 2004. – 155 с.

[9] Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав. Монография. – Душанбе: ДРТС, 2013. – 168 с.

[10] Бакран, Мухаммад ибн Наджиб. Джахан-наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю.Е. Борщевского. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – 160 с.

[11] Бакрон, Муҳаммад ибни Наҷиб. Ҷаҳоннома. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова. – Хуҷанд: Хуросон, 2019. – 193 с.

- муаррифии асари ҷуғрофии аз назарҳо дурмонда – «Ҷаҳоннома» ва муаллифи он – Муҳаммад ибни Начиби Бакрон;
- таҳлили хусусиятҳои луғавии «Ҷаҳоннома» аз лиҳози маъно ва сохтор;
- натиҷагирӣ, хулосаи пажӯҳиш оид ба хусусиятҳои луғавӣ-маъноии асар.

Усулҳои таҳқиқ. Мавод ва мақсади таҳлил водор сохт, ки усулҳои диахронӣ, муқоисавӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, оморӣ пеш гирифта шавад. Ҳамчунин дар мавридҳои зарурӣ усули таҳлилии таҳқиқи қиёсии лексика истифода гардид. Мақсади усули муқоиса на танҳо аз аниқ гардонидани майлонҳои умумӣ, балки боз аз он иборат аст, ки дар ҷараёни таҳлил хусусиятҳои корбурди унсурҳои луғавии асари мазкур ҳам дар замони муаллиф ва ҳам дар забони имрӯза муайян карда шаванд.

Соҳаи таҳқиқ вожашиносӣ (лексикология) буда, масоили яке аз қисмҳои асосии он – номвожаҳо, ки бо истилоҳи байналмилалии *оним* низ ифода мешавад, ки дар мисоли асари номбурда аз лиҳози маъно ва сохтор баррасӣ мегардад.

Таҳқиқи мо марҳилаҳои зеринро дар бар гирифааст:

- интихоби мавзӯъ;
- шиносоӣ бо адабиёти ба мавзӯъ алоқаманд;
- ҷамъоварӣ ва таснифи мавод оид ба мавзӯъ;
- таҳлили маводи таҳқиқ;
- дар амалия татбиқ кардани назария;
- натиҷагирӣ ва хулоса.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоишии таҳқиқро таълимгоҳҳои (синфҳои) МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров», ДДҲБСТ ва Коллеҷи омӯзгории МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров», конференсияҳои донишгоҳӣ, вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ ташкил медиҳанд.

Эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаи таҳқиқ дар дарсҳои лексионию амалии факултетҳои филологияи тоҷик, забонҳои шарқ, таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсуси МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» истифода шудааст. Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» (солҳои 2016-2020**),** дар семинарҳои махсуси факултети филологияи тоҷик арзёбӣ гардидааст.

Навгониҳои илмии таҳқиқ. Дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои луғавӣ-маъноии асари ҷуғрофӣ – «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон бори аввал мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Мо дар диссертатсия ба асари фавқуззикр аз ҷиҳати забонӣ, бавежа ҷанбаи лексикологӣ назар карда, баъзе аз хусусиятҳои лексикии он, аз ҷумла, калимоти аслӣ, иқтибосӣ, муродифот, вожаҳои сермаъно, ҳамшакл, зидмаъно ва ономастикаи таркиби асар (антропонимҳо, этнонимҳо, топонимҳо: ойконимҳо, гидронимҳо, оронимҳо, антропотопонимҳо, спелеонимҳо, зоонимҳо, прагмонимҳо ва ғ.) мавриди омӯзиш қарор гирифта, ҳар кадоме дар алоҳидагӣ шарҳу тавзеҳ гардидаанд.

Аҳамияти назарии таҳқиқро натиҷаҳои ноилшуда, яъне аз нигоҳи илмӣ инъикос намудани истифодаи бойигарии таркиби луғавии забони давр (а.XIII): омор, тарзу усул ва мавриди корбасти вожаҳо аз ҷониби як донишманди ҷуғрофияшинос муқаррар месозад. Арзиши назариявии диссертатсия ва арзёбии масоили таҳқиқ инчунин дар он зоҳир мегардад, ки дар он бори нахуст мавқеи

вожаҳои аслию иқтибосӣ, категорияҳои луғавӣ-маъноӣ, онимҳо ва ғ. нишон дода шудааст. Асоси назариявии таҳқиқро комёбиҳо ва принсипҳои пажуҳиши муҳаққиқони хориҷиву ватанӣ, мисли В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.С. Расторгуева, А.А. Реформатский, П.Н. А.Л. Хромов, А.В. Суперанская, В.А. Никонов, П.Н. Хонларӣ, Э.А. Систонӣ, М.Шакурӣ, Б.Ниёзмуҳаммадов, Ш.Рустамов, М.Қосимова, Д.Саймиддинов, С.Назарзода, Н.Маъсумӣ, Б.Камолиддинов, Р.Ғаффоров, Ҳ.Маҷидов, С.Ҳалимов, Т.Зеҳнӣ, Қ.Тоҳирова, Д.Хоҷаев, С.Сулаймонов, А.Ҳасанзода, О.Ғафуров, Ш.Ҳайдарӣ ва дигарон ташкил медиҳад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ. Мавод ва натиҷаҳои таҳқиқро метавон ҳангоми иҷрои корҳои зерин истифода бурд:

- таҳлилу ҳалли масъалаҳои мухталифи таърихи забон;
- тадриси курси «Таърихи забони тоҷикӣ-форсӣ», «Лексикология», «Лексикологияи таърихӣ», «Номшиносӣ» ва ғ.;
- тадвин ва таҳияи мавод барои омӯзиши масъалаҳои марбут ба лексикология ва алалхусус лексикологияи таърихӣ;
- таҳияи китобҳои дарсӣ, дастур ва раҳнамои таълим аз фанҳои таърихи забон, лексикология ва семинарҳои махсуси забон ва услуби насри таърихӣ;
- таҳияи корҳои курсию магистрии марбут ба таърихи забон, лексикология, ономастика ва ғ.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. «Ҷаҳоннома» аз ҷумлаи осори пурбори асри XIII мебошад, ки арзиши бузурги илмӣ, ҷуғрофӣ, этнографӣ ва бадеӣ дорад. Дар равиши таҳқиқи асар сатҳи дониш ва сухандонии Бакрон мушоҳида мешавад, зеро, ба андешаи ӯ, «ҳеҷ василат шоистатар аз анвои илм ва натоиҷи он» нест. Ҳамзамон, забони асар дорои лексикаи пурғановат мебошад, ки барои равшан намудани таркиби луғавии забони форсӣ-тоҷикии ин давр кӯмак мекунад.
2. «Ҷаҳоннома» яке аз манбаъҳои луғату истилоҳоти даврони гузашта ба шумор меравад, ки қисмати бештарашон дар забони адабиву гуфтугӯии муосир низ фаъоланд. Бо фаровонии луғоти аслӣ таркиби луғавии асари мавриди таҳқиқ чун хазинаи пурҷавоҳир маҳсуб меёбад. Вожаҳои иқтибосии арабӣ низ дар асар мавқеи назаррас дошта, аз ҷиҳати миқдор дар ҷойи дуюм қарор доранд. Ҳамчунин, дар асар калимаҳои иқтибосии юнонӣ, румӣ, ҳиндӣ ва туркӣ аз рӯйи зарурият мавриди истифода қарор гирифтаанд.
3. Гуногунрангии маъноии таркиби луғавии «Ҷаҳоннома» бойигарии ҳам забони асар ва ҳам забони тоҷикиро дар асри XIII нишон медиҳад. Калимаҳои сермаъно, ҳамшакл, ҳаммаъно ва зидмаъно дар асар хеле нуктасанҷонаву мавридшиносона истифода шуда, аз унсурҳои ҷолиб ва зеббахши забони асар мебошанд.
4. Дар таркиби луғавии «Ҷаҳоннома» онимҳо нақши асосӣ доранд (800 адад), ки ба шохаву соҳаҳои гуногуни ономастика марбут ҳастанд. Аз ин доира топонимия ва зершохаҳои он (ойконим, гидроним, ороним, спелеоним…)-ро қайд кардан муҳим аст, ки маҷмӯан зиёда аз 600 ададро ташкил медиҳанд.
5. Саҳми муаллиф – Муҳаммади Бакрон, баробари дигар соҳаҳо (ҷурофия, таърих...) дар забоншиносӣ низ қобили қайд аст. Бо вуҷуди ба соҳаи ҷуғрофия

тааллуқ доштани асар, кӯшиши саҳеҳгардонии забони он дида мешавад: истифодаи унсурҳои луғавии оммафаҳм, таъкиди асл ё шеваи дурусти талаффуз ва навишти калима, аз зикри маънӣ холӣ намондани унсурҳои гуногуни луғавӣ, қайди мансубияти забонии вожаҳо, баёни иштибоҳоти ошкору маҷҳул, шарҳу эҳтимоли пайдоиши номҳо, зикри ихтилофи номи мавзеъҳо дар забони китобат ва муҳовара… – ҳама аз вежагиҳои забони асар ба шумор рафта, барои илми забоншиносӣ аҳамияти муҳимми амалӣ ва назарӣ доранд.

Саҳми шахсии довталаб дар ҷамъоварии мавод вобаста ба нақшаи пешгузошта, бо таҳлилу тасниф муайян кардани муҳимтарин хусусиятҳо ва инъикоси аҳамияти таҳқиқ, омодасозии мақолаву маърӯзаҳо, асоснок намудани фикрҳо бо воситаи пешниҳоди маводу далелҳо зоҳир меёбад.

Маводи фактологии таҳқиқ аз асари ҷуғрофии «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон ҷамъоварӣ ва таҳлил карда шуд.

Таъйиди диссертатсия ва иттилоот оид ба истифодаи натиҷаҳои он. Диссертатсияи мазкур натиҷаи ҷустуҷӯ ва заҳмати чандсола ба ҳисоб меравад. Мазмуну муҳтавои асосии таҳқиқ дар якчанд конфронсҳо (донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ), аз ҷумла дар конференсияҳои анъанавии апрелии профессорону устодони МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» (2016-2020) ироа шудааст.

Интишороти натиҷаҳои диссертатсия. Оид ба мавзӯи мавриди таҳқиқ 9 мақола таҳия шуда, 4-тояш дар маҷаллаҳои илмии дорои иҷозати КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон («Номаи донишгоҳ», «Ахбори ДДҲБСТ» (2 адад), «Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон») ва боқимонда дар маҷаллаю маҷмӯаҳои илмӣ нашр шудаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» (қарори №9, аз 18.04.2020) ва кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи милли Тоҷикистон (қарори №8, аз 1.12.2020) муҳокима гардида, барои баррасии навбатӣ пешниҳод гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, даҳ фасл, шаш зерфасл, хулоса ва номгӯйи адабиёти истифодашуда таркиб ёфтааст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима зарурату аҳамият, дараҷаи омӯзиш, навгонӣ ва методҳои таҳқиқ асоснок гардида, объект, мақсаду вазифаҳои пажӯҳиш, аҳамияти назариявию амалии кор ва нуктаҳои ҳимояшавандаи диссертатсия дарҷ карда шудаанд.

Боби аввали диссертатсия «**Гурӯҳбандии лексикаи «Ҷаҳоннома»** ном дорад. Он аз ду фаслу ду зерфасл таркиб ёфта, дар мавриди қабатҳои лексикии асар: калимаҳои аслӣ ва иқтибосӣ маълумот медиҳад.

1.1. Калимаҳои аслӣ ва таснифоти онҳо. Калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати баромад ба ду гурӯҳ (аслӣ ва иқтибосӣ) ҷудо гардида, қисмати асосии онро воҳидҳои аслӣ ташкил медиҳанд. Дар «Ҷаҳоннома» калимаҳои аслӣ мақоми асосӣ дошта, гурӯҳи муайяни вожаҳои таркиби луғавии асарро ташкил мекунанд. Ба ин гурӯҳ метавон як идда калимаҳоро дохил намуд,

ки дар асар ва ҳам дар нутқи имрӯза доираи истифодаи васеъ доранд (*андак* [117][12], *андом* [101], *банд* [162], *барг* [96], *бод* [74], *ганда* [140], *гилем* [161], *дарвоза* [70], *даст* [100], *девор* [135], *деҳа* [106], *дил* [60], *дору* [155], *забон* [120], *зимистон* [92], *кирм* [140], *кор* [113], *мард* [93], *мева* [115], *миён* [111], *нарм* [83], *нома* [160], *об* [78], *овоз* [94], *оташ* [138], *офтоб* [68], *падар* [156], *русто* [105], *рӯз* [141], *сар* [129], *сол* [66], *сӯрох* [160], *тухм* [90], *хишт* [135], *хок* [150], *хум* [97], *чашм* [150], *чӯб* [154], *ях* [103] ва ғ.), яъне бо вуҷуди гузашти асрҳо серистеъмол ҳастанд ва бо хусусияти оммафаҳмӣ фаровон истифода мегарданд: Лаъл. Кони ӯ ба Бадахшон бошад ва ҷое дигар набошад… Ва баъзе лаълҳо берун ояд дар ғилофе, пас хоиске латиф оҳиста бар вай зананд, то ғилоф бишканад [146].

Дар иқтибоси зикршуда дар мавриди маъхази «яке аз сангҳои қиматбаҳои сурх аз ҷинси ёқут», маълумот оварда шудааст. Вожаи мазкур (лаъл) муарраби «лол» буда, бино ба ишораи аллома А.Деҳхудо *лол* миёни забонҳои форсӣ ва ҳиндӣ муштарак аст[13].

Кураи **заминро** чун ба чаҳор қисмат кунӣ, се рубъ аз он ҷумла дар **об** аст ва баҳри Муҳит бар вай муштамил аст [65].

Замин мутобиқи мавзӯи асар аз вожаҳои фаъол (зиёда аз 70 маротиба)-и «Ҷаҳоннома» ба шумор меравад. Сохти ин вожа аз «зам» ба маънии сардӣ ва пасванди *-ин*, ба монанди *симин* ва *зарин* таркиб ёфтааст. Паҳлавии он низ аз ҳамин реша ва пасванди *-ик* мебошад: **zamik**. Гунаи авастоӣ: **zam** ва ҳиндии бостон: **jma** (рӯйи замин) аст[37].

Вожаи *об* низ аз ҷониби Бакрон зимни муаррифии мавзеъҳои гуногун, махсусан дар доираи 4 фасли асар («Дар зикри дарёҳо»; «Дар зикри буҳайраҳо»; «Дар зикри ҷазираҳо, ки дар дарё бошад»; «Дар зикри ҷайҳунҳо») ба ҳамин маънии маъмули муосир (моеи шаффоф) ба таври васеъ (зиёда аз 100 маротиба) ба кор рафтааст.

Ба ин монанд, калимаҳои аслӣ дар таркиби асар хеле фаровон буда, вобаста ба хусусиятҳои маъноияшон ба гурӯҳҳои калимаҳои ифодакунандаи: 1.мафҳуми марбут ба инсон, яъне исми шахс (*зан* [80], *мард* [93], *кас* [108], *доя* [134]...); 2.номи ҳайвонот, паррандагон ва хазандаҳо (*асб* [88], *гов* [139], *мурғ* [90], *кирм* [140], *мор* [141], *наҳанг* [79], *гург* [93], *шер* [109]...); 3.соматизмҳо (*даст* [143], *сар* [29], *рӯ* [132], *чашм* [150], *забон* [120], *ангушт* [143]...); 4.мафҳумҳои касбу ҳунар, машғулият ва унвонҳо: (*бозаргон* [130], *заргар* [155], *рӯйгар* [164], *дузд* [111], *подшоҳ* [165]...); 5.номҳои либосворӣ ва таҷҳизоти ороишӣ (*ҷома* [94], *ангуштарӣ* [139], *гавҳар* [155], *пирӯза* [148]…); 6.мафҳуми макон ва минтақаҳои гуногун (*бӯстон* [123], *дара* [79], *дарё* [73], *деҳа* [106], *бозор* [135], *хона* [113]...); 7.мафҳумҳои мавҷудот ва падидаҳои табиӣ (*осмон* [167], *офтоб* [155], *барф* [67], *борон* [137], *об* [140], *оташ* [81], *хок* [96], *замин* [59]…; 8.мафҳумҳои миқдор, масоҳат, вақт ва фаслҳои сол (*як* [62], *ду* [133], *даҳ* [71], *бист* [60], *газ (воҳиди андозагирӣ)* [138], *фарсанг* [69], *баҳор* [140], *зимистон* [103], *сол* [66]...);

---

[12] Бакрон, Муҳаммад ибни Наҷиб. Ҷаҳоннома. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова. – Хуҷанд: Хуросон, 2019. – 193 с. Минбаъд ҳангоми овардани далел бидуни ишора дар поварақ танҳо саҳифаи китоби мазкур оварда мешавад.

[13] Деҳхудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1337. Ҷ.12. –С. 19549; Ҷ.9. –С. 12927.

9.мафҳумҳои марбут ба меъморӣ ва сохтмон (*гунбад* [132], *сутун* [134], *девор* [135]...); 10.мафҳумҳои соҳаи боғдорӣ, кишоварзӣ ва рустанӣ (*анор* [143], *себ* [143], *гул* [153], *гиёҳ* [138], *дору* [155], *равған* [97]...; 11.номи моддаҳои кимиёвӣ ва маҳсулоти қимат (*зар* [145], *нуқра* [92], *оҳан* [137], *навшодир* [112]...); 12.номи ашё ва олоти гуногун (*гилем* [161], *корд* [154], *табар* [133], *куланг* [133], *кištӣ* [77]...) ҷудо намудан мумкин аст.

Чунонки таъкид намудем, вожаҳои зикрёфта ба ҳамон шаклу маънои қадимаи худ имрӯз низ ҳам дар забони адабӣ ва ҳам забони гуфтугӯӣ мавриди истифода қарор доранд. Дар баробари ин, қисмати дигари воҳидҳои луғавии аслии таркиби асар бошанд, назар ба замони муаллиф (асрҳои XII-XIII) имрӯз нисбатан камистеъмолу душворфаҳманд. Вобаста ба таснифоти илми забоншиносӣ мо вожаҳои ғайрифаъоли «Ҷаҳоннома»-ро ба ду гурӯҳ: кӯҳнашуда – *барда* (ғулом) [155], *донг* (шашяки ҳар чиз; воҳиди вазн) [65], *ман(н)* (воҳиди вазн) [145] ва ғ; ва адабӣ-китобӣ – *астар* [143], *кашаф* (сангпушт, локпушт) [139], *рахт* (либос, асбоб) [111], *куном* (ҷойгоҳ ва ошёни ҳайвонот; чарогоҳ) [143], *зеҳ* (зоиш) [139] ҷудо намудем.

1.2. Калимаҳои иқтибосӣ. Бакрон барои таъсирбахшии андешааш дар баробари калимаҳои аслӣ аз калимаҳои забонҳои дигар, амсоли арабӣ, юнонӣ, туркӣ, ҳиндӣ ва ғ. бамаврид истифода намудааст. Муаллиф мансубияти забонии бархе вожаҳоро бо таркибҳои мувофиқ қайд намуда, кӯшидааст, ки фикрашро ба хонанда фаҳмову дастрас созад. Масалан, дар фасли ҳабдаҳум зимни овардани маълумот дар бораи сангҳои қиматбаҳо вожаи «булӯр»-ро шарҳ дода, ҳамчунин тарҷумаҳои онро низ ба забонҳои дигар қайд намудааст: Булӯр. Санге маъруф аст ва дар ҷӯйҳои ҷазираи Сарандеб бошад ва аз он ҷо оранд ва аввал ба Ҳиндустон афтад. Ва аз вай навъе бошад ба сапедӣ моилтар, аммо шафифи ӯ камтар, **ӯро ба тозӣ «маҳо» хонанд ва ба порсӣ «ях андар об»** [149].

Ҳамчунин, Бакрон ба тавассути шарҳи муфассали мавқеи ҷойгирӣ ва намуди зоҳирӣ номи барои форсизабонон як андоза «бегона»-ро муаррифӣ намудааст: Дар дарёи Ҳиндустон ҳайвоне аст, ки сару даст ва беш нимаи ӯ монанди моҳӣ, аммо дандонҳо ва панҷа дорад. Ва вақт бошад, ки он ҳайвонро дар ҷайҳунҳову рӯдҳои бузург мебинанд. Ва ҳиндувон ӯро «مكر» (макр/макар) мехонанд [139].

Ҳамин тавр, вомвожаҳои таркиби луғавии «Ҷаҳоннома»-ро унсурҳои забонҳои гуногун ташкил медиҳанд ва дар зерфаслҳои минбаъда мансубияти забонии калимаҳои иқтибосии таркиби асар ба таври васеъ таҳлилу баррасӣ ёфтаанд.

1.2.1. Калимаҳои иқтибосии арабӣ ва мавқеи онҳо. Аз ҷиҳати доираи истеъмоли калимоти иқтибосӣ теъдоди бештар ва назарраси таркиби луғавии «Ҷаҳоннома»-ро вожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд: Аммо **тимсоҳ** *наҳанг* бошад ва авом моҳии бузург азимро «наҳанг» гӯянд ва дар асл на чунон аст, балки наҳанг худ ҳайвоне дигар аст, ки дар буни Нили Миср бошад [100].

Чунонки мушоҳида намудан мумкин аст, муаллиф бо зикри ном (тимсоҳ) ва муродифи тоҷикӣ (наҳанг) ба хонанда муайян кардааст, ки ин ду ҳайвони обӣ тамоман аз ҳам фарқ доранд. Ба ин монанд, Бакрон дар аксар ҳолат калимаҳои ғайрро бо зикри мансубияти забонӣ мавриди тавзеҳ қарор дода, сабаби номгузориҳоро бо қайди далелу воқеоти таърихӣ асоснок менамояд. Ин амал аз як

тараф ҷанбаи илмии асарро таъмин намояд, аз тарафи дигар матнро боз ҳам ҷолибу хонданибоб нишон медиҳад.

Арабизмҳои дар асар мустаъмалро вобаста ба дараҷаи истеъмол дар замони муосир ба ду даста гурӯҳбандӣ намудем:

1. Серистеъмол. Дастаи аввал вожаҳоеро дар бар мегиранд, ки ба савтиёти забони тоҷикӣ кайҳо мувофиқу мутобиқ гардонида шудаанд ва имрӯз аз рӯйи дараҷаи истифода хеле серистеъмол ҳастанд. Мо ин дастаи калимаҳоро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба зершохаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои замон (*баъд* [73], *вақт* [81], *ғуруб* [143], *давр* [97], *тулӯъ* [81], *замон* [81] ва ғ.); макон (*баҳр, ватан, давлат, дунё, заҳр (ақиб)* [75], *мавзеъ* [62], *ҷазира* [92] ва ғ.); миқдору андоза: (*аввал* [62], *адад* [126], *дараҷа* [155], *қадар* [142], *ҳаҷм* [88] ва ғ.); инсон (*асҳоб* [62], *ғулом* [161], *маллоҳ* [87], *малик* [165], *табиб* [131], *қавм* [125],ва ғ.); аломату вазъ (*аҳвол* [60], *қувват* [87], *хосият* [128] ва ғ.); эҳсос (*одат* [65], *сабр* [161], *фароғ* [60]); амалу рафтор (*зикр* [123], *машғул* [60], *хидмат* [59] ва ғ.); асбобу ашё (*китоб/кутуб* [63], *шеър* [120], *рисолат* [60], *заврақ* [100] ва ғ.); исми маънӣ (*ғалаба* [99], *илм/улум* [59], *маълум* [85], *маънӣ* [115], *нафс* [84], *сабаб* [78] ва ғ.) ва гуногун (*асар* [81], *мавҷ* [84], *мисол* [66], *умқ* [77], *умр* [142], *хабар* [96], *ҳосил* [63] ва ғ...) ҷудо намудем:

Чи тавре ки ишора гардид, калимаҳои зикршуда ба истилоҳ «мувофиқгардида» буда, дар айни замон серистеъмол ҳастанд ва зимни истифода маъноянҳон бидуни ягон душворӣ дарк мешаванд: Ба ҳар **мавзеъ** дар **олам Ҳақ(қ) Таъоло аҷоиби** бисёр офаридааст ва **ҷамъ** кардани он **муяссар** нагардад [132]; **Баъзе** аз **аҷноси мардумро** ба **сабабе** аз **асбоб** аз **ватани** хеш **таҳвил** афтодааст ва ба **мавзеи** дигар **сокин** шудаанд [125];

2. Камистеъмол. Дар дастаи дуюм калимотеро номбар намудан мумкин аст, ки зимни дарки онҳо хонандаи имрӯза як андоза мушкилӣ кашида, барои шарҳашон ба фарҳангҳо рӯй меоварад, ба ифодаи дигар, ин гурӯҳи калимаҳо камистеъмол мебошанд. Ба монанди: *буҳайра (тасғири баҳр аст, ба маънии кӯл)* [86], *валуъ (ҳарис, озманд)* [64], *қарҳа (захм, реш, ҷароҳат)* [131], *килла (рӯпӯш, соябон; хайма задан)* [117], *мулаввас (олуда ба чирк)* [155], *мутавотир (паҳн, васеъшавии сатҳи об)* [88], *тасҳиф (хато хондан)* [127], *тақсир (кӯтоҳӣ, сустӣ)* [61], *тақтир (қатра-қатра чаконидан)* [152], *салҷ (барф)* [67], *рутаб (хурмо)* [129], *фурза (бандар, ҷойи даромади киштӣ)* [143], ва ғ., ки тақрибан зиёда аз 80 ададро ташкил медиҳанд.

Ин вожаҳо бо гузашти солҳову асрҳо аз доираи истеъмол берун гардидаанд ва зимни хондан ба нофаҳмиҳо меоваранд: …дар навоҳии Порс панҷ **буҳайра** аст, аммо номҳои он **мубҳам** дидаем ва ба **тасҳиф** хонда ва ҳақиқати он **асомӣ** маълум нест [90].

Аз мутолиаи матни асар ба хулосае омадан мумкин аст, ки муаллиф бо мақсади такрор наёфтани вожаҳо муродифҳоро ба кор бурдааст. Аз ҷумла, вожаи «асомӣ» шакли ҷамъи исм буда, маънои «номҳо»-ро дорад. Ба ин монанд, муродифҳои калимаҳои дигарро низ дар мавридҳои гуногун мушоҳида намудан мумкин аст: Аз ҳар навъе дар ҳар фасле аз ин, он-ч **иқтизо** кунад ва ин рисолат эҳтимол кунад, оварда шавад бар сабили **эҷоз** ва ихтисор то мӯҷиби малолат нагардад. Чи агар ин маъонӣ ба тамомиву **истиқсо** шарҳ дода ояд, муҷалладҳо

таълиф бояд кард ва ҳанӯз **истифои** он наравад ва муаллиф **ба аҷзу тақсир** мансуб бошад [61].

Вожаҳои ишорашуда (*иқтизо – тақозо, эҷоз – кӯтоҳ кардан; истиқсо – бо кӯшиши зиёд, яъне муфассал; истифо – комил, пурра; ба аҷзу тақсир – ба нотавониву кӯтоҳӣ*) имрӯз асосан хоси забони китобҳои илмӣ буда, дар доираи маҳдуд ба кор мераванд.

Зимнан, бояд қайд намуд, ки дар «Ҷаҳоннома» ҷо-ҷо ҷумлаҳои арабиро низ дида метавонем: ...Ва атаваккалу алайҳи ва биҳи настаъин. ал-Ҳамду ли-л-Лоҳи рабби-л-оламин ва-с-салоту ала-н-набиййи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи-т-таййибина-т-тоҳирин ва саллама таслиман касиро [59]. Тарҷума: ...Ба ӯ таваккал менамоям ва аз ӯ ёрӣ талаб мекунам. Ситоиш барои Худо, офарандаи ҷаҳониён. Ва дуруду саломи бепоён бар пайғамбар Муҳаммад ва пайвандону ёрони хубу поки ӯ.

Ба ин монанд, Бакрон барои тасдиқи маълумот оятҳои Қуръон, аз ҷумла зимни муаррифии «Асҳобу-р-рақим» [162] ва «Яъҷуҷу Маъҷуҷ» [164] оятҳои сураи «Каҳф»-ро ба ҳайси далел овардааст.

Азбаски ин масъала берун аз доираи мавзӯи таҳқиқи мо аст, бо таъкиди ин нукта, ки ин гуна унсурҳои арабӣ, яъне ҷумлаҳо дар асар фаровон набуда, дар мавридҳои зарурӣ ба кор рафтаанд ва аҳён-аҳён ба назар мерасанд, иктифо мекунем.

1.2.2. Калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигар. Ба ҷуз вомвожаҳои арабӣ дар асар, ҳамчунин, калимаҳои иқтибосии юнонӣ (*иқлим* [67], *уқёнус* [92], *алмос* [147], *марҷон* [148], *мис* [151], *ёқут* [146], *марворид* [145], *зумуррад* [147], *булӯр* [149]. *баласон* [142], *мумиё* [142], *тарёқ* [95], *қайсар* [160], *далфин* [83] ва ғ.) румӣ (*сақанқур* – ҷинси моҳӣ [100]), ҳиндӣ (*бараҳман* [166], *бут* [134], *кофур* [94], *мушк* [154], *сандал* [154], *шакар* [129] ва ғ.), туркӣ (*қаловуз* [163]) ва ғ. бо миқдори андаке истифода гардидаанд. Чунонки аз мисолҳои қайдёфта бармеояд, пас аз вомвожаҳои арабӣ калимаҳои юнонӣ гурӯҳи дуюми иқтибосоти асарро ташкил медиҳанд. Қисме аз ин калимаҳо бевосита аз забонҳои зикргардида ва қисми дигар ба тавассути забони арабӣ вориди забони мо гардидаанд. Бояд қайд намуд, ки аксари калимаҳои забонҳои зикршуда имрӯз дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ серистеъмол ва «худӣ» ҳастанд ва кулли ашхоси аз доираи ин масъала берун ғайриаслӣ будани онро пай намебаранд: Хатҳои тӯлонӣ аз машриқ бо ҷиҳати мағриб хатҳое аст, ки **ақолими** ҳафтгонаро аз якдигар ҷудо кунад ва бар ҳар ду тарафи ӯ номи **иқлим** ба сиёҳӣ навишта, ки аввал ва дувум ва сеюм ва ҳамчунин, то маълум шавад, ки ҳар шаҳре дар кадом **иқлим** аст [67]. *Иқлим* – шакли муарраби «**klima**»-и юнонӣ, ки маънии аслии он «хамидагӣ ва инҳино ва инҳироф буда ва истилоҳан ба маънии тамоюл ва инҳирофи ноҳияе аз замин нисбат ба офтоб» аст[14]. *Иқлим* дар забони арабӣ маънии «минтақае аз манотиқи замин» дорад, ки онро дар гузашта ба ҳафт қисм (ҳафт иқлим) ҷудо намудаанд ва *ақолим* шакли ҷамъи он аст, ки дар «Ҷаҳоннома» яке 4 ва дигаре 2 маротиба ба ҳамин маъно истифода шудааст.

[14] Деҳхудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1337. Ҷ.1. –С. 152.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзишу таснифи таркиби луғавии «Ҷаҳоннома» ба хулосае расидем, ки қисмати бештари асарро калимаҳои аслӣ ташкил медиҳанд ва аксари онҳо дар забони адабиву гуфтугӯии муосир низ бо ҳамон шаклу маънои қадимаи худ фаъол буда, танҳо миқдори андаке аз истифода бозмондаанд. Далели равшани ин аз мисолу таҳлилҳои дар диссертатсия суратгирифта дарёфтан мумкин аст. Вожаҳои арабии таркиби асар пас аз калимаҳои аслӣ аз ҷиҳати миқдор дар ҷойи дуюм қарор доранд. Дар натиҷаи таҳлилу мушоҳидаҳо маълум гардид, миқдори бештари ин калимаҳо то ба имрӯз мавқеъ ва аҳамияти худро гум накарда, баробари калимаҳои аслӣ вазифаҳои муайяну мушаххасеро ба иҷро расонида истодаанд. Ҳамзамон, як гурӯҳи маҳдуде бо сабабҳои гуногун имрӯз камистеъмол ва ё умуман ғайрифаъол гардидаанд. Калимаҳои иқтибосии юнонӣ, румӣ, ҳиндӣ ва туркӣ бошанд, бо зарурат мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Боби дуюм – **«Категорияҳои луғавӣ-маъноии «Ҷаҳоннома»** ном дорад. Бо мақсади муайян намудани гуногунрангии забони асар ин боб ба омӯзиши хусусиятҳои маъноии калимаҳои таркиби он бахшида шудааст.

«Ҷаҳоннома» аз ҷумлаи хазинаҳоест, ки оид ба вазъу шароит, хусусияту ҷолибият, афзалияту норасоии мавзеъ ва минтақаҳо бо забон ва тарзи баёни қобили таваҷҷӯҳ ва бисёр шавқовар маълумоти ҷуғрофӣ медиҳад. Яке аз хусусиятҳои асар дар он аст, ки муаллиф дар баробари зикри истилоҳоти гуногун аз таърих, сифату хусусият, ҳаҷму ҳудуд, шаклу намуди зоҳирӣ нақл карда, ҳамзамон маънии луғавии вожаҳоро низ баён намудааст: Дар ҳадди Фаластин аз ҳудуди Шом буҳайраест ба наздикии шаҳре, ки онро **Зуғар** гӯянд ва ин буҳайраро низ буҳайраи «**Маййита**» хонанд, *яъне мурда*. Ба сабаби он-к дар вай ҳеч ҳайвон набошад, на моҳӣ ва на ҳайвоне дигар [89].

Чунонки мушоҳида намудан мумкин аст, муаллиф ин ҷо бо зикри муродифи тоҷикӣ (мурда) номи буҳайра ва сабаби чунин номгириро тавзеҳ додааст. Бояд қайд намоем, ки ин хусусият дар бисёр маврид ба назар мерасад, вожаҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно шарҳ ёфта, ҳамчунин, тафовути онҳо нишон дода шудааст: Дар фасли аввал гуфта омадааст, ки баҳри Муҳит гирди рубъи маскун даромадааст аз ҳама ҷонибҳо, аммо ду шохи бузург аз ӯ ба ҷониби иморат дарояд, яке аз сӯи машриқ ва он бузургтар аст ва онро дар кутуб «Халиҷи машриқӣ» хонанд ва дигаре аз сӯи мағриб ва он хурдтар аст ва ӯро «Халиҷи мағрибӣ» хонанд. Ва ин ҳар ду шохро ба итлоқ «дарё» хонанд ва ба тозӣ «баҳр» хонанд, мутлақ ба сабаби он-к ба баҳри Муҳит пайвастааст. Ва ҳар дарё, ки ба баҳри Муҳит пайваста набошад, ӯро дарё нахонанд, «буҳайра» хонанд ба лафзи тасғир дарё, чун «Обаскун» ва амсоли он [73].

Ҳамин тавр, дар ҷараёни омӯзиш маълум гардид, ки дар таркиби асар категорияҳои гуногуни луғавӣ-маъноӣ аз қабили калимаҳои сермаъно, ҳамшакл, ҳаммаъно ва зидмаъно мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки дар зерфаслҳои боби мазкур бо зикри далелҳо гурӯҳбандӣ шудаанд.

2.1. Калимаҳои сермаъно. Омӯзиши мавқеи калимаҳои сермаъно дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҷумлаи мавзӯъ ва масъалаҳои муҳим ба шумор меравад, ки то имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони зиёд мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, фикру андешаҳои гуногун баён гардидаанд. Бо дарназардошт ва такя ба дастуру ақидаҳои забоншиносон мо нақши калимаҳои сермаъноро дар асари

ҷуграфӣ аз назар гузаронидем. Маълум гардид, ки сермаъноӣ дар осори ҷуғрофӣ низ нақш ва мавқеи назаррас дорад, зеро ба маъноҳои гуногун истифода гардидани як калима яке аз хусусиятҳои тарзи баёни Бакрон мебошад. Ҳар як маънои калимаи сермаъно ҷой ва мавриди истеъмоли худро дорад ва ин хусусият аз ҷониби Бакрон низ бамаврид истифода шудааст. Як аломати ин гурӯҳи луғавӣ дар ҳифзу нигаҳдории маъноҳо мебошад, зеро аксари маъноҳои дар асар инъикосгардида дар забони муосири тоҷикӣ низ ба назар мерасанд. Масалан, вожаи «сар» аз маъмултарин воҳидҳои сермаънои забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар таркиби «Ҷаҳоннома» ин вожа ба таври фаровон (зиёда аз 40 маротиба) барои ифодаи маъноҳои гуногуне корбаст шудааст. Аз ҷумла ба маънои аслӣ, яъне узви бадан: Аҳли Хузистон... ба гуна зард бошанду лоғар бошанд ва мӯи **сару** маҳосин (риш – Ф.Қ.) ва дигар мӯйҳои эшон кам бошад [129]; ...наҳанг худ ҳайвони дигар аст, ки дар буни Нили Миср бошад. Ва ӯ дасту пой дорад ва **сару** тани вай дароз бувад ва **сари** ӯ чанди як нима аз тани ӯ ба дарозӣ… [100].

Дар ҷараёни омӯзиши ин мавзӯъ дар «Ҷаҳоннома» истифодаи калимаи «сар»-ро ба ҷуз маънии аслӣ барои ифодаи 5 маънои дигар мушоҳида намудем, ки инъикоскунандаи ғаномандии забони он мебошад:

1) ***Қулла, боло***: …кӯҳе бошад (Ҳорис – Ф.Қ.), чунон-к бар **сари** ӯ кам касе расад… [108];

2) ***Нӯг***: Ва ҷумла аъзои ин суратҳо миёнтиҳӣ аст ва аз кафи пои эшон роҳе аст, ки бар он ҷо тавон шуд ва ба нардбон пойҳо кардаанд, чунон-к дар андаруни ҷумла аъзои эшон битавон гашт то ба **сари** ангуштон [134].

3) ***Огоз, аввал*:** Ба Порс шаҳре аст, ки онро «Доробгирд» хонанд. Ба наздикии ӯ кӯҳе аст ва дар вай дарае… Ва бар **сари** ин дара деҳе аст [142].

4) ***Назди, паҳлӯ*:** Ҳам дар Порс деҳе аст ва он ҷо чоҳе дар миёни ду кӯҳ аз вай дуд бармеояд ва ҳарорате азим, ки ҳеч кас фаро **сари** чоҳ натавонад шуд, аз ғояти гармӣ... [140].

5) ***Намоёншуда*** **(**дар таркиби ибора**)**: Дар баъзе аз биёбони Мукрон гӯянд, санге меёбанд **сар аз замин бароварда**... [144].

Бар иловаи ин мисолҳо қайд намудани он нукта бамаврид аст, ки маъноҳои номбаршуда имрӯз низ ҳам дар забони адабӣ ва ҳам нутқи гуфтугӯӣ фаъол мебошанд.

Ба ин монанд, калимаҳои дигар низ бо маъниҳои гуногун ба кор рафтаанд:

➢ *даст* – 4 маъно (**кафи дасти одамӣ –** узви бадан; **бар дасти чап/бар дасти рост –** самт, тараф; **миқдори як ба даст –** воҳиди андоза, нумератив; **ба даст оранд** (воҳ.фраз.) **–** ба даст даромадан, пайдо кардан).

➢ *сурат* – 3 маъно (**расм, акс, тасвир; ҳайкал, муҷассама; шакл, намуд, монанд**).

➢ сифати *азим* – 6 маъно (**бузург, тавоно; фарох, калон; васеъ, дароз; сахт; баланд, гармии баланд;** ***хеле азим*** **–** зарфи миқдору дараҷа);

➢ феъли *андохтан* – 7 маъно (**партофтан; ҳаво додан**; **ҳазф кардан; пӯшидан, рӯйпӯш намудан**; **пинҳон кардан**; **рехтан**; **ҳамла кардан**);

➢ феъли *кашидан* – 10 маъно (**давом намудан, кашол ёфтан; тасвир кардан; расидан; андохтан, ворид кардан, кашола кардан; афрохтан**; **сохтан, бунёд**

кардан; **молидан**; **пайвастан, мансуб будан**; **аз поён баровардан, берун кардан**; **гирифтан**).

2.2. Калимаҳои ҳамшакл. Чун «Ҷаҳоннома» асари илмӣ-ҷуғрофӣ мебошад, мо дар таркиби он нисбат ба дигар қабатҳо ин гурӯҳи лексикиро бо миқдори кам дарёфт намудем ва бо такя ба таснифоти Д.Фозилов[15] онҳоро аз рӯйи мансубияти лексикӣ ба гурӯҳҳои зерин тасниф сохтем:

1. **Омонимҳои лексикӣ**. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як гурӯҳи муайяни омонимҳоеро дидан мумкин аст, ки танҳо ба як ҳиссаи нутқ хос мебошанд. Аз ҷумла, дар «Ҷаҳоннома» мо вожаи «ҷома»-ро бо чунин хусусият мушоҳида намудем:

а) либос: Ва бештар бараҳна бошанду **ҷома** напӯшанд ва набошад эшонро [115];

б) нақша, яъне харита: Пас, сурати рубъи маскун аз замин ва мавозеи вилоятҳову шаҳрҳо ва дарёҳову ҷайҳунҳо ва кӯҳҳову биёбонҳо ва ғайри он бар он ҷома сабт кард [59].

Дар таркиби асар истилоҳи ҷома ҳамагӣ 21 маротиба омада, 7 мавриди он барои баёни мафҳуми «харита» ба кор рафтааст. Бо омӯзишу таҳлили маводи сарчашмаҳои гуногун маълум шуд, ки калимаи форсӣ-тоҷикӣ «ҷома» бори аввал аз ҷониби Бакрон ба маънои «харита» корбаст шудааст.

Вожаи дигар, ки аз ҷониби худи муаллиф чандбора таъкиду таҳлил ёфтааст, *ҷайҳун* мебошад: …ҷӯи бузургро «рӯд» хонанд ва авом рӯди бузургро «**ҷайҳун**» хонанд, аммо **Ҷайҳун** дар луғати араб номи ӯ рӯди бузург аст, ки бар Тирмиз гузарад ва ба Хоразм ояд ва аз он ҷо ба буҳайраи Ҷанд равад [99].

Бакрон ин ҷо таъкид сохтааст, ки дар забони гуфтугӯии форсӣ-тоҷикии ҳамон давр вожаи «ҷайҳун» на танҳо ба маънои топонимии худ, балки ба маънии умуман «рӯди бузург» кор фармуда мешудааст.

2. Омонимҳои лексикиву морфологӣ. Ин гурӯҳ омонимҳоеро фарогир аст, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Масалан, дар ҷумлаҳои зер калимаи бод ба ду маъно: ҳамчун исм «ҷараёни ҳаво, вазиши ҳаво, шамол» ва ҳамчун феъл «шакли кӯтоҳшудаи бошад» истифода гардидааст: Ва агар **бод** рост ҷаҳад, як **бод** аз мабдаи халиҷ киштиро ба ниҳоят расонад [74]; ...подшоҳи рӯи замин, фармондеҳи Машриқу Мағриб, ки умраш ҷовидон **бод** [166].

Ба ин монанд, дар таркиби асар як гурӯҳ омонимҳои лексикиву морфологиро мушоҳида намудан мумкин аст:

- ***рӯй*** – а) симо, чеҳра, рухсор; б) филиз (номи як навъ мис, ки барои сохтани зарфҳо истифода мегардад);
- ***хост*** – а) хоҳиш кардан, ирода намудан, мақсад гузоштан; б) Хестан, баланд шудан; в) пайдо шудан, бар мансаб омадан;
- ***заҳр*** – а) модда ё доруи кушанда, сам(м); б) пас, ақиб.

3. О**монимҳои ономастикӣ**. Аз он сабаб ки яке аз калимаҳои омонимӣ исми хос буда, номи мавзеъ ва ё шахсро ифода менамоянд, мо ин гурӯҳро чунин ном гузоштем. Масалан, вожаи *ширин*:

---

[15] Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав. Монография. – Душанбе: ДРТС, 2013. –С. 121-124.

1) ***номи шахс***: …Ва ҳамчунин сурати **Ширин** аст ва бисёр суратҳои дигари аз санг тарошида дар ин кӯҳ [110-111].

2) ***номи ҷавҳар***: Даҳна. Ин ҷавҳар ду навъ бошад: якеро «**ширин**» хонанд ва якеро «турш» [149].

-*Газ*:

1) ***номи дара***: Ва ин девор, ки бар дараи **Газ** ва Бовард ба наздикии деҳаи Бағуда мегузарад... [135].

2) ***воҳиди андозагирӣ***: Дар ҳудуди Шарвон ва Бокуя бар замин ҳамчунин мавзее аст, ки он ҷо ба ду ҷойгоҳ оташ месӯзад, яке бузургтар, дар **ҳадди ҳазор газ дар ҳазор газ** ва дигаре хурдтар, **ба ҳадди сад газ дар сад газ** ва ҳамчунин ба рӯз дуд кунаду ба шаб оташ. Ва миёни ин ҳар ду мавзеъ қариб **дувист газ** бошад [137-138].

Ҳамчунин, омонимҳои ономастикии дигарро, амсоли:

- ***Одам*** – а) номи нахустинсон (Одам, алайҳи-с-салом) [95]; б) инсон, шахс [163];
- ***Хона*** – а) номи ҷазира [75]; б) иморат, ошён [132];
- ***Мино*** – а) номи кӯҳ [108]; б) маводи ҷилодор, ки обгинаро ранги сабз мекунад [151];
- ***Банда*** – а) номи об дар миёни Каркаскӯҳ [111]; б) ман, камина (ифодаи хоксорӣ) [60] ва ғ. мушоҳида намудан мумкин аст.

2.3. Калимаҳои ҳаммаъно. Зимни омӯзиш маълум гардид, ки дар «Ҷаҳоннома» аз 2 (мад(д), зиёд; ҷазр, нуқсон; азим, бузург, баланд...) то 7 (*мардум, оламиён, ҷамоат, халоиқ, авом, тоифа, ом*...) муродиф ба кор рафтааст, ки дар баробари гуногунрангии забони асар, ҳамзамон, то кадом андоза ғанӣ будани таркиби луғавии забони давр (а.XIII)-ро инъикос менамоянд: Китобро бад-ин фасл хатм кардем ва суханро бар дуои давлати Худованди **олам**, подшоҳи рӯи **замин**, фармондеҳи Машриқу Мағриб, ки умраш ҷовидон бод ва авомири аълоро дар фазои **ҷаҳон** нифози қазои осмон [166-167]. Чунонки дидан мумкин аст Бакрон дар як ҷумла 3 калимаи ҳаммаъноро бамаврид овардааст. Нависанда ба тобишҳои маъноии калимаҳо аҳамият дода, бойигарии луғавии забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва ғайраро хеле васеъ истифода намудааст: «Начд» болоро гӯянд дар луғати араб ва «ғавр» нишебро... [157]; «Мад(д)» зиёдат шудани об аст ва «ҷазр» нуқсони он [80]. Бакрон калимаҳои номафҳум (начд, ғавр, мад(д), ҷазр)-ро тавассути зикри муродифот (боло, нишеб, зиёд, нуқсон) шарҳ додааст, ки қисме аз лиҳози баромад ба забони арабӣ ва гурӯҳи дигар ба забони тоҷикӣ мансубанд. Муаллиф зимни таълифи асар кӯшидааст, ки забони он аз ҳар ҷиҳат фаҳмову шево бошад ва далели ин шарҳи вожаҳо ба тавассути овардани муродифот мебошад.

Боз як нуктаро дар мавриди муродифот қайд намудан бамаврид аст, ки олимони забоншинос ин гуна унсурҳои луғавиро баробармаъно ва наздикмаъно мешуморанд ва дар асари мавриди назар низ мо ҳар ду гурӯҳи чунин вожаҳоро мушоҳида намудем. Масалан, дар гурӯҳи муродифоти *биёбон, бодия, кавир, дашт, саҳро, дара; лофи бемаънӣ, палидзабонӣ, сухани сард (гуфтан); аҷоиби бениҳоят, аҷоиби бисёр, бағоят, бузург, азим; ниҳоят, анҷом, охир, тамом* ва ғ. ҳамаи калимаҳо баробармаъно бошанд, пас дар гурӯҳи *ҷаҳон, олам, замин; диёр,*

мамлакат, замин, мавзеъ, сағр, ҳудуд ва амсоли инҳо чанд калимаи наздикмаъно низ ҳаст.

2.4. Калимаҳои зидмаъно. Дар таркиби «Ҷаҳоннома» ба воситаи ин гурӯҳи калимаҳо дар аксар маврид маъно ва матлаб боз ҳам дақиқтару саҳеҳтар инъикос ёфтааст. Аз ҷумла Бакрон ба тавассути антонимҳои *андак – азим, сабо – дабур, ҷастан – нишастани бод* хатарнок будани Ҷубилот ном мавзеи ҳамшафати Торонро инъикос кардааст: Ва ба наздикии Борон мавзеи дигар аст… ва ба **андак** боде он ҷо мавҷҳо хезад **азим** ва киштӣ ғарқ кунад. Ва чун боди **сабо** ё **дабур ҷастан гирад**, киштӣ бибанданд, то вақте ки бод **биншинад** [80]. Аз антонимҳои зикршуда калимаи «**дабур**» то андозае аз истифода бозмондааст. **Дабур** – вожаи арабӣ буда, муқобили боди **сабо** он боде аст, ки аз ҷониби шарқ мевазад, яъне дабур боди аз тарафи ғарб вазандаро ифода менамояд.

Ҷолибияти асар дар он аст, ки аксари вожаҳои муқобилмаъноро худи муаллиф ба василаи зикри муродифҳо аз забонҳои ғайр шарҳу тавзеҳ додааст: начд – боло, ғавр – нишеб, мад(д) – ҷазр, зиёд – нуқсон ва ғ., ки мисоли чанде аз онро дар фасли муродифот зикр намудем.

Зимни мутолиа ва ҷустуҷӯи вожаҳои муқобилмаъно мо ба як хусусияти фардии асар дучор шудем, ки ин ҳам бошад, дар номи мавзеъ ва ё ашё баён гардидани маъноҳои зид аст. Масалан, дар фасли ҳаштум зимни овардани маълумот дар бораи ҷазираҳо, ба монанди дигар мавзеъҳо, ҳамчунин номи ҷазираҳо низ тавзеҳ ёфтааст: Ҳам дар ақсои шимол дар ҷониби машриқ аз ҷазираи «Мулӣ» гуфтем ду ҷазира аст, ки якеро «**Амронусу-р-риҷол**» мегӯянд ва дигарро «**Амронусу-н-нисо**» ва ҳамоно ин лафзи «амронус» румӣ аст. Ва ин ҳар ду ҷазираи ба ҳам наздик аст, дар яке ҳама **мардон** бошанд ва дар дигар ҳама **занон** [93].

Ба ин монанд, барои мушаххас намудани маълумоти гуногун муаллиф дар асар ин гуна унсурҳои забонӣ, яъне антонимҳоро ба таври фаровон истифода намудааст, ки аз рӯйи ифодаи маъно ба таври зерин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

1) Аломату хусусият: баланд – паст, нек – ганда, танҳо – ҷамъ, сахт – нарм...

2)Муносибат ва вазъу ҳолат: ҳалок кардани шахсе – сиҳат додани шахсе манфиат – мазаррат, зинда – мурда, обод – хароб...

3)Миқдору андоза: тафсил – иҷмол, аризтар – камтар, итноб (сухани дароз, татвили калом – Ф.Қ.) – эҷоз (мухтасарбаёнӣ – Ф.Қ.)...

4) Мавқеъ/намуд, масофа ва самт: зоҳир – ботин, дур – наздик, иртифо – зер...

5) Замон ва вақт: шаб – рӯз, тобистонӣ – зимистонӣ, аввали моҳ – охири моҳ...

Ҳангоми таснифи антонимҳо вобаста ба мансубияти забонӣ маълум гардид, ки бо миқдори назаррас дар ҷойи аввал вожаҳои аслии тоҷикӣ ва баъдан калимаҳои иқтибосии арабӣ қарор доранд:

а) Тоҷикӣ – тоҷикӣ: баланд – паст, берун – дарун, беш/бисёр – кам/андак, боло – нишеб, бузург – хурд, дароз – кӯтоҳ, дур – наздик, дӯст – душман, зер – забар, зимистонӣ – тобистонӣ, зинда будан – мурдан, нек – ганда, пӯшида –

кушода, рӯз – шаб, сиёҳранг – сапедпӯст, сардсер – гармсер, торик – равшан, фароз – фурӯ, фарох – танг, чап – рост, ширин – турш;

б) Арабӣ – арабӣ: аввал – охир, васатуссамоъ – таҳтуларз, сабо – дабур (бод), зиёдат – нуқсон, зоҳир – ботин, мад(д) – ҷазр, мабдаъ – ниҳоят, манфиат – мазаррат (расонидан), наҷд – ғавр, савоб (дуруст) – хато, тафсил/тӯлонӣ – мухтасар/иҷмол (тӯл), хатар/ҳалок – халос/наҷот;

в) Арабӣ – тоҷикӣ: ариз – кам, сиҳат – бемор, васеъ – танг, зиёд – кам, хароб – обод, рутубат – хушкӣ, фоида – зиён;

г) Тоҷикӣ – арабӣ: оғоз – тамом, танҳо – ҷамъ, тоқ – ҷуфт.

Боби сеюм **«Ономастикаи асар ва таснифоти он аз рӯйи маъно ва сохтор»** ном дорад, ки аз чаҳор фаслу чаҳор зерфасл таркиб ёфтааст. Чи тавре ишора гардид, мавзӯи меҳварии «Ҷаҳоннома»-ро зикру баррасии номи мавзеъҳо ва ашхоси ба он рабтдошта ташкил медиҳад ва дар илми забоншиносӣ ин гурӯҳи луғавиро «ономастика» унвон кардаанд. Бо мақсади равшанӣ андохтан ва муайян намудани хусусиятҳои номвожаҳои ин соҳа мо пас аз зикри маълумоти назарӣ-таҳқиқии муҳаққиқон ва бо такя ба онҳо таркиби луғавии «Ҷаҳоннома»-ро таснифу таҳлил намудем.

Асоси таркиби луғавии асарро онимҳо ташкил медиҳанд, ки ҳар кадоме, дар навбати худ, ба шохаву соҳаҳои гуногуни ономастика марбутанд ва баррасии он аз аҳамият холӣ набуда, барои рушди номшиносии тоҷик маводи хубу фаровоне хоҳад дод: …**Барбариён** қавме будаанд, дар қадим сокини ҳудуди **Фаластин** аз навоҳии **Шом** ва подшоҳи эшон **Ҷолут** будааст… [125]; Маскани **ғузон** дар асл **Тороб** ва буҳайраи **Ҷанд** будааст» [126]; Дар ҳудуди **Мукрон** аз сӯи **Кирмон** кӯҳе аст, ки онро «**Палангон**» хонанд... [136].

Дар ҷумлаҳои боло 10 оним мушоҳида мешавад, ки ба шохаҳои гуногуни ономастика (Ҷолут – антропоним; барбариён, ғузон – этноним; Фаластин, Шом, Тороб, Мукрон, Кирмон – ойконим; Палангон – ороним; Ҷанд – гидроним) алоқаманд мебошанд. Ба ин монанд, мо дар таркиби асар номҳои зиёди марбут ба шохаҳои гуногуни ономастикаро пайдо намудем, ки ин мавзӯъ дар зерфаслҳои боби мазкур ба таври васеъ баррасӣ меёбад.

3.1. Антропоним ва этнонимҳо. Дар аксари осори адабиёти классикии тоҷику форс номи шахсиятҳои таърихӣ ба назар мерасанд, ки бо корнамоиҳои бемисли хеш маъруфият доранд. Зимни ҷустуҷӯи ин гурӯҳи луғавӣ дар таркиби «Ҷаҳоннома» миқдори назаррасеро мушоҳида намудем, ки барои баёни матлаби муаллиф чун унсури муҳимми муаррификунанда ба кор рафтаанд: Ҷоба мамлакате азим аст… ва подшоҳи онро **Меҳроҷ** хонанд [93]. Ба назар чунин мерасад, ки сухан дар бораи вожаи маъхуз аз забони санскрит – *Маҳроҷ* меравад. Ин вожа мураккаб буда, аз ду реша иборат аст: *маҳ* (маҳо) + *роҷа* ба маънии «роҷаи бузург». Одатан бо ин ном бузургтарин подшоҳони Ҳиндустонро ном мегирифтанд[16].

Ва ҳамчунин сурати **Ширин** аст ва бисёр суратҳои дигари аз санг тарошида дар ин кӯҳ [110-111]. Номвожаи *Ширин* (**Shirên**) маънои «латиф, нозук»-ро дошта,

---

[16] Бурҳон, Муҳаммадҳусайн ибни Халафи Табрезӣ. Бурҳони қотеъ. Бо эҳтимоми М.Муин. Ҷ.-ҳои 1-4. – Теҳрон: Афсат Рашидия, 1342. Ҷ.2. –С. 21890.

аз шахсиятҳои таърихӣ – маъшуқаи армании Хусрави Парвиз ва, ҳамзамон, аз қаҳрамонҳои асосии достонҳо аст ва имрӯз ӯро асосан чун образи адабӣ мешиносанд[17].

Дар маҷмуъ, дар «Ҷаҳоннома» номи зиёда аз 30 ашхоси гуногун ва лақабу тахаллусҳо зикр гардидааст, ки мо онҳоро вобаста ба хусусияту машғулияташон гурӯҳбандӣ намудем:

1. Ном ва лақаби шоҳону асосгузорон*: Абулфатҳ Муҳаммади Хоразмшоҳ* [59], *Искандар/Зулқарнайн* [70; 133], *Меҳроҷ* [151], *Санҷар ибни Маликшоҳ* [126], *Хусрави Парвиз* [135]...;

2. Донишмандон ва адибон*: Носири Хусрав* [63], *Бӯрайҳони Берунӣ* [79], *Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Хурдодбеҳ* [63]…;

3. Шахсиятҳои таърихӣ ва қаҳрамонҳо: *Ширин* – завҷаи Парвиз ва, ҳамзамон, аз қаҳрамонҳои асосии достонҳо [110-111], *Бӯисҳоқ* – қаҳрамону ҳунарманд, падидоварандаи кони пирӯза [148]…;

4. Паёмбарон ва пешвоёни дин*: Одам* [59], *Нӯҳ* [109], *Муҳаммад (с)/Расул (с)* [59; 108], *Умар* [158].

Дар баробари ин гурӯҳи луғавӣ дар таркиби асар миқдори **этнонимҳо** (номи миллату қавму қабоил ва элу авлод) низ назаррасанд, ки ҳар кадоме бо хусусияти хеш муаррифӣ ёфтаанд. Аз ҷумла: *сомониён* [127], *манқишлоғ* [126], *язир* [126], *бароҳима* [165], *порс* [127], *рум* [155], *рус* [165] ва ғ., ки маҷмӯан 50 ададро ташкил медиҳанд: **Аҳли Бухоро**. Гӯянд, ки асли **аҳли Бухоро** аз Истахри Порс аст, хусусан мулуки **Сомониён**, ки ба сабаби баъзе аз вақоеъ ба Бухоро афтодааанду он ҷо сокин гашта [127].

Аз рӯйи баромади забонӣ антропоним ва этнонимҳои таркиби «Ҷаҳоннома»-ро ба гурӯҳҳои *аслӣ* (Анӯшервон, Хусрави Парвиз, Ширин, порсӣ ва ғ.) ва *иқтибосии арабӣ-сомӣ* (Абдуллоҳ, Бӯрайҳон, Муҳаммад (с), Носир, Сулаймон, ҳимяриён, ҳузом ва ғ.), *юнонӣ* (Искандар – муарраби Александрос, қайсар, саклобӣ – муарраби склавини, яъне словянҳо, андалусӣ (аз andalusia) ва ғ.), *лотинӣ* (румӣ – аз rôma), *ибрӣ-яҳудӣ* (Одам (а), Довуд (а), Мӯсо (а), Исҳоқ ва ғ.), *санскрит-ҳиндӣ* (Меҳроҷ, бараҳман ва ғ.) ва *туркӣ* (Санҷар, турк, қарохазар, манқишлоғӣ, халаҷ ва ғ.) тасниф намудан мумкин аст.

3.2. Топонимҳо ва таснифоти он дар асоси мавзеъҳои номгузорӣ. Маълум аст, ки мавзеъҳо аз ҷиҳати марзу ҳудуд гуногунанд ва барои инъикоси мушаххасии ин масъала топонимҳо низ дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) *макротопоним* (номи ҷумҳурӣ, вилоят, шаҳр, биёбон ва ғ.) 2) *микротопоним*, ки мавзеъҳои нисбатан хурдтарро фаро мегирад (дашт, чарогоҳ, марғзор ва ғ.). Қайд намудан бамаврид аст, ки асари номбурда аз ин ҷиҳат хеле бою рангоранг буда, макротопоним ва микротопонимҳои гуногуни тасвирёфтаро дар зерфаслҳои боби мазкур дар алоҳидагӣ мушоҳида намудан мумкин аст.

3.2.1. Ойконимҳо. Дар «Ҷаҳоннома» ойконимҳои зиёде зикр гардида, ҳар кадоме бо сифоти хосу гуногун тасвир шудаанд, ки вобаста ба мавзеи номгузоришуда ба зершохаҳои зерин ҷудо намудем:

---

[17] Деҳхудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1337. Ҷ.2. –С. 1325.

1) Ойконимҳо (аз он сабаб, ки номи *мамлакат /вилоят /ноҳия* дар илми имрӯза бо истилоҳи махсусе ишора нашудаанд, мо ин гурӯҳро бо истилоҳи *ойконим* номбарӣ кардем): *Андалус* [65], *Арминия* [89], *Африқия* [71], *Ғарҷистон* [104], *Миср* [70], *Озарбодагон* [88], *Порс* [69], *Рум* [63], *Туркистон* [91], *Уммон* [69], *Фаранг* [82], *Ҳиндустон* [143], *Чин* [143], *Яман* [143] ва ғ.;

2) Полионимҳо (номи шаҳрҳо, ки дар асар ҳамчунин бо истилоҳҳои *бино* ва *қасаба* низ ифода гардидааст): *Абаршаҳр/Нишобур* [122], *Ардабил* [104], *Бардаа* [71], *Бобулабвоб* [125], *Бухоро* [112], *Табария* [89], *Фустот* [100], *Хуҷанд* [103], *Чоч/аш-Шош* [122] ва ғ;

3) Комонимҳо (номи деҳаҳо): *Суқи самонин* [109], *Бағуда* [135], *Обаскун* [135], *Ойин* [142], *Рӯйи дашт* [105], *Ҳаҷфа* [108] ва ғ;

4) Урбанонимҳо (номи боғ, қаср, қалъа, бино ва дигар мавзеъҳои дар ҳудуди шаҳрҳо ҷойдошта): *Умдон* – кӯшки шоҳ [138], *Шодёх* – маҳал дар наздикии Нишобур [146], *Ҳарамайн* – ду бинои азим) *Шодурвони Тустар* (сад(д) ва ё деворе азим [133], *Айвони Кисро* – бино/суффаи бузурги дарозӣ, паҳноӣ ва баландии сад газ дошта [134] ва ғ.;

5) Экклезионимҳо (масҷид ва ҳама гуна мавзеъҳои бо дин робитадошта): *хонаи Каъба* [115], *Масҷиди Сулаймон пайғамбар* [134] ва ғ.

Ҳамин тавр, як қабати муайяни таркиби луғавии «Ҷаҳоннома»-ро ойконимҳо ташкил медиҳанд. Бакрон дар ҷараёни муаррифии ҳар мавзеъ кӯшидааст, ки тамоми ҷузъиёти марбут ба атрофро оварда, хонандаро аз мавҷудият, ҷойгирӣ, таърих ва ҳатто сабабҳои номгирӣ ошно созад. Аз ишораҳои таркиби асар чунин хулоса бармеояд, ки муаллиф бо баёни номи саҳеҳ ё маъруф пеш аз ҳама вазъи воқеии ҳар мавзеъро инъикос намудааст. Аксари маълумоти қайдёфта аз ҷониби Бакрон таҳлил гардидааст, «то хонандаро маълум гардад». Аз ҷумла, дар фасли сенздаҳ ва понздаҳум гурӯҳбандӣ ёфтани мавзеъҳои ба хушӣ ва ё ба иллате маъруфбударо дида метавонем [123-132].

Дар маҷмӯъ, зимни мутолиаи пурра дар асар номи зиёда аз 350 мавзеъҳои маскунӣ – мамлакат, вилоят, ноҳия, шаҳр, қасаба, деҳа, боғ, қаср, масчид ва биноро мушоҳида намудан мумкин аст, ки таҳлилу таснифи мушаххаси ин мавзӯъ дар диссертатсия қайд ёфтааст.

3.2.2. Оронимҳо ва мавзеъҳои ба он алоқаманд. Дар «Ҷаҳоннома» ин бахши ономастика бо таъкиди он, ки «кӯҳҳоро ниҳоят нест, аз бисёрӣ ва пайвастани яке ба дигаре ва шарҳи он ба тамомат тааззуре дорад, аз он ҷумла он чӣ маъруфтар аст, ёд карда ояд» [107] номи як зумра кӯҳҳои маъруф, амсоли *Атлас* [107], *Беҳсутун* [111], *Қоф* [75], *Мино* [108], *Муқаттам* [109], *Палангон* [136], *Тури Сино* [109], *Ҳиро* [108], *Ҳорис* [108], *Ҷабалу-л-қамар* [99], *Ҷудӣ* [109] ва ғ. зикр ёфта, ҳамзамон дар хусуси таърихи бархе аз онҳо дар як фасли алоҳидае маълумот омадааст.

Ҳамчунин, номи биёбону дара, ки аз мавзеъҳои дар атрофи кӯҳҳо қарордошта мебошанд ва номи ҳама гуна мавзеъҳои табиии зеризаминӣ, ки дар сатҳи замин сӯрохӣ доранд, аз қабили ғор, ҷӯй, кӯл ва шаршараҳои зеризаминӣ, чоҳ, кон ва амсоли ин (бо истилоҳи илмӣ «**спелеоним**»)-ҳоро мо дар якҷоягӣ бо оронимҳо мавриди баррасӣ қарор додем. Дар натиҷаи ҷустуҷӯ маълум гардид, ки муаллиф дар баробари вожаи биёбон (75 маротиба) барои гуногунрангии забони асар

муродифоти он – «бодия» ва «тиҳ» (вожаҳои арабӣ буда, маънои замини беобу алафро ифода месозанд)-ро ба кор бурда, номи 16 биёбон (*биёбони Хоразм* [117], *бодияи Араб* [115], *тиҳи Банӣ Исроил* [115-116]…), 3 дара (*Шиъби Баввон* [123], *Нубандҷон* [123], *Газ* [127]…) ва 1 кон (*Бӯисҳоқӣ* [148])-ро пайдо намудем, ки ин ном ба падидоварандаи кон – Бӯисҳоқ нисбат доштааст.

3.2.3. Гидронимҳо ва мавзеъҳои ба он алоқаманд. Фаслҳои шашум то ба нӯҳум бевосита ба тасвири мавзеъҳои обӣ бахшида шудаанд, ки онҳоро **гидроним** гуфтан ба мақсад мувофиқ аст, зеро ҷузъи асосии онҳоро об ташкил мекунад. Муаллиф барои инъикоси тафриқа гидронимҳоро дар харита чунин ба тасвир овардааст: Сабзиҳо **дарёҳост** ё **баҳрҳо** ва номи он **дарёҳо** ба сурхӣ бар вай набишта. Ложвард (ранги обию осмонӣ – Ф.Қ.) **ҷайҳунҳо** ва **рӯдҳост** ва номи он **ҷайҳун** ё **рӯд** ба сурхӣ бар вай набишта [67].

Барои таҳлили мушаххаси ин масъала гидронимҳои таркиби асарро вобаста ба ҳаҷм чунин гурӯҳбандӣ намудем:

1) Баҳру дарёҳо: *Порс* [86], *Муҳит* [63], *Ҳинд* [73]… -28 адад;

2) Буҳайраҳо, яъне кӯлҳо, ки бо истилоҳи илмӣ «лимноним» ном мебаранд: *Обаскун* [86], *Ҷанд* [88], *Исикӯл* [91]… -20 адад;

3) Ҷайҳунҳо: *Фурот* [100], *Тоб* [101], *Хоразм* [104]… -15 адад;

4) Рӯдҳо: *Зандрӯд* [105], *Ҷайҳон* [104], *Сайҳон* [105]… -16 адад;

5) Ҷӯйҳо: *Айлоқ* [103], *Басра* [106], *Говхора* [106]… -6 адад.

Ҳамин тавр, миқдори гидронимҳо дар асар хеле фаровон буда, бархе ду ё се ном доранд, ки ҳамагӣ тақрибан 100 ададро ташкил медиҳанд.

3.2.4. Антропотопоним ва этнотопоним. Дар ин зерфасл топонимҳое баррасӣ шудаанд, ки дар асоси номи шахсе ва ё қавме ба миён омадаанд. Дар асар ин гурӯҳи топонимҳо бо миқдори нисбатан камтар ба назар расид. Як аломати фарқкунандаи асар дар ин маврид аз ҷониби муаллиф як андоза тасниф ёфтани сабаби антропотопоним гардидани номҳо ба шумор меравад: …шаҳри Рум, ки онро «**Қустантиния**» хонанд… Ва аз мулуки Рум подшоҳе бузург будааст, ки ӯро Қустантин мегуфтаанд ва ин шаҳрро бад-ӯ бозхонда… [63-64].

Ба ин монанд, дар таркиби асар **антропоойконим** (шаҳри Искандария [132]), **антропоспелеоним** (кони *Бӯисҳоқӣ* [148]), **антропоороним** (*Ҷабали Муҳаммад* [108], *Ҷабали Мӯсо* [184] ва *Ҷабали Нӯҳ* [109]) ва **этнотопоним** (*Ҷабало Тай* [109])-ро пайдо кардем.

Ҳамин тавр, номи мавзеъҳои гуногун – шохаҳои гуногуни топонимия: *ойконим, полионим, комоним, урбаноним, экклезионим, гидроним, потамоним, лимноним, ороним, спелеоним* ва ғ. аз унсурҳои асосии «Ҷаҳоннома» ба шумор рафта, чуноне ки аз мисолҳо мушоҳида намудан мумкин аст, муаллиф ҳангоми муаррифии мавзеъҳо дар баробари сифоту аломат дар атрофи номҳо низ сухан кардааст.

3.3. Таснифи топонимҳо аз нигоҳи сохту таркиб. Чунонки қайд гардид, мавқеи топонимҳо дар таркиби «Ҷаҳоннома» миқдоран назаррас мебошанд ва дар ин фасл аз ҷиҳати сохту таркиб: сода (*Вахш* [102], *Мино* [108], *Балх* [122], *Суғд* [106], *Ҷанд* [88]…), сохта, ки аз як реша ва топоформантҳои номвожасоз: **-он, -ён** ва **-гон:** *Аббодон* [101], *Бомиён* [112], *Озарбодагон* [123]; **-ия:** *Қустантания* [84]; *Африқия* [115]; **-истон:** *Зобулистон* [127], *Ҳиндустон* [153]; **-ӣ:** *Босафҳарӣ* [91],

Масулӣ/Мулӣ [66; 92]; **-канд**, **-қанд**, **-кат**, **-ванд -ҷанд**: *Ӯзканд* [113], *Самарқанд* [70], *Ахсекат* [166], *Данбованд* [110], *Хуҷанд* [103]; **-айн:** *Баҳрайн* [145], *Ироқайн* [121]; **-от:** *Арафот* [108], *Шамишот* [107]…; мураккаб ва омехта, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ (исм, сифат, шумора) ва формантҳо (-а, -он) иборатанд (*Сапедрӯд* [104], *Панҷоб* [102], *Воқ-воқ* [75], *Муфрадбуҳайра* [83], *Кирмоншоҳон* [121] ва ибора (*Баҳри Мағрибӣ* [85], *Атласи кабир* ва *Атласи саґир* [107], *Тури Сино // Ҷабали Мӯсо* [109; 116]...) тасниф гардидаанд. Аз таҳлилу баррасии сохти топонимҳо маълум гардид, ки бештар дар асоси қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ ва арабӣ ташаккул ёфтаанд. Аз ҷиҳати миқдор бошад, топонимҳои сода ва сохта бо теъдоди назаррас дар ҷойи аввал, топоним-ибораҳо дар ҷойи дуюм ва ниҳоят топонимҳои мураккаб дар ҷойи сеюм қарор доранд.

3.4. Номҳои марбут ба шохаҳои дигари ономастика (прагмоним, фитоним, зоонимҳо). Дар ин фасл дигар навъҳои истилоҳоти ономастикии таркиби асар, ба монанди номи сангҳои қиматнок, рустаниҳо, ҷонварон ва забонҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар маҷмӯъ, баррисиву натиҷагирӣ аз ономастикаи «Ҷаҳоннома» моро ба хулосае овард, ки ин гурӯҳи луғавӣ дар асар мавқеи аввалиндараҷа дорад. Гурӯҳбандӣ, тасниф ва зикри маълумот дар фаслҳои гуногун худ арзиш ва аҳамияти асарро боз ҳам зиёдтар менамояд. Бакрон бо воситаи зикри якчанд вежагии онимҳо аҳамияти забонии «Ҷаҳоннома»-ро низ таъмин намудааст. Аз ҷумла:

-<u>шарҳ ва эҳтимоли пайдоиши ном</u> (Ситанбул – Қустантина, «аҳли Барбар» – пайваста барбари дарё, Ҷабалу-л-қамар – «кӯҳи Моҳ», «Ҳувайрис» – тасғири Ҳорис…);

-<u>зикри ихтилофи номи шаҳрҳо дар забони китобат ва муҳовара</u> (Кумиш – Қумис, Қуббат-ул-ислом – Балх, Мадинатуссалом – Бағдод – Дорулхилофа, Ясриб – Мадина, Тустар – Шуштар, баъзе «Суғд» нависанд ва гӯянд ба «син», дар китобҳо Қуфс ва Булус – ба порсӣ Куч ва Булуч…);

-<u>таъкиди асл ё шеваи дурусти талаффуз ва навишти калима</u>, яъне маълумоти ба ҳақиқат наздик (Муздурон – асли он Марзи Турон; лафзи «Хито»… хатост ва он «**Қито**» мебояд; нафт (бо тои манқута – ت) гӯянд ва нависанд ва асли ӯ «то» (бо тои муаллаф – ط) аст…) ва ғ.

Дар **хулоса** моҳияти пажӯҳиш доир ба хусусиятҳои луғавӣ-маъноии «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон натиҷагирӣ шудааст, ки муҳимтарини онҳо ба таври зайл аст:

1. Вожаҳои аслии тоҷикӣ дар асар мавқеи назаррасро ташкил медиҳанд, ки вобаста ба хусусиятҳои маъноияшон маҷмӯан ба 12 гурӯҳ ҷудо шудаанд. Бояд қайд намуд, ки ин гурӯҳи калимаҳо бо вуҷуди гузашти муддати тӯлонӣ аҳамияти худро аз даст надодаанд ва дар таркиби луғавии имрӯзаи забони тоҷикӣ низ мавриди истифода ҳастанд [4-М].

2. Дар баробари калимаҳои аслӣ дар асар вожаҳои зиёди иқтибосӣ низ истифода шудаанд. Аксари ин вожаҳо дар асрҳои пешин иқтибос шуда, дар забон ҳазм шудаанд. Аз ҷиҳати доираи истеъмол миқдори назарраси калимоти иқтибосии таркиби луғавии асарро вожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд, ки ҳанӯз дар асри XIII ба қоидаву қонун ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Албатта,

истифодаи васеи ин гурӯҳи калимаҳо ба мавзӯи асар вобастагии зич дорад ва Бакрон зимни баёни маълумот дар хусуси мавзеъҳои ҷуғрофӣ аз онҳо корбаст кардааст [4-М].

3. Ҳамчунин Бакрон барои фаҳмо шудани матлаб калимаҳои забонҳои ғайр, ба монанди юнонӣ, румӣ, ҳиндӣ, туркӣ ва амсоли инҳоро дар мавридҳои муайян бо овардани синонимҳо ва зикри мансубияти забонӣ («… *румӣ аст*», «*ба тозӣ* ...», «... *муарраб кардаанд*» ва ғ.) шарҳу тавзеҳ низ додааст [4-М].

4. Бо вуҷуди асари илмӣ будан ва бо сабки насри илмӣ иншо гардидани «Ҷаҳоннома» дар он калимаҳои сермаъно хеле нуктасанҷона мавриди истифода қарор гирифтаанд [2-М; 3-М].

5. Омонимҳо низ аз унсурҳои ҷолиб ва зеббахши забони асар мебошанд, ки қабати муайяни лексикиро ташкил дода, дар ифодаи фикр ва ҳамзамон номҳои мухталиф корбаст шудаанд [4-М; 8-М].

6. Зимни омӯзиш маълум гардид, ки Бакрон дар асар калимаҳои гуногуни баробармаъно ва наздикмаъноро ба таври фаровон (аз 2 то 7) овардааст [2-М].

7. Муқобилгузории вожаҳо низ барои дақиқтар нишон додани фикри муаллиф хидмат намудаанд. Вобаста ба мансубияти забонӣ бо миқдори бештар дар ҷойи аввал вожаҳои аслӣ (тоҷикӣ – тоҷикӣ) ва баъдан калимаҳои иқтибосӣ (арабӣ – арабӣ) қарор доранд [3-М].

8. Барои муайянкунӣ ва инъикоси хусусияту сифати ягон мавзеъ ва ё ашё беш аз 12 калимоти тавсифиро мушоҳида намудан мумкин аст, ки ин вожаҳо, дар навбати худ, барои баёни маъниҳои мувофиқи матлаб хеле кӯмак намудаанд [7-М; 5-М].

9. Дар таркиби луғавии «Ҷаҳоннома» онимҳо нақши асосӣ доранд (800 адад), ки ба шохаву соҳаҳои гуногуни ономастика (антропоним ва этноним, топоним ва номҳои марбут ба шохаҳои дигари ономастика – прагмоним, фитоним, зооним ва ғ) марбут ҳастанд [6-М].

10. Номи ашхос, лақабу тахаллусҳо ва номи қавму халқиятҳо, яъне антропоним ва этнонимҳо (зиёда аз 80 адад) дар таркиби асар баробари дигар бахшҳои ономастика барои муаррифии мавзеъҳои ҷуғрофӣ босамар ба кор рафтаанд [5-М].

11. Аз доираи вожаҳои ономастикӣ топонимия ва шохаҳои гуногуни он – мавзеъҳои маскун, яъне аҳолинишин – ойконим, полионим, комоним, урбаноним ва экклезионимҳо (зиёда аз 350 адад), мавзеъҳои обӣ – гидронимҳо (зиёда аз 100 адад), номи кӯҳҳо – оронимҳо (зиёда аз 50 адад), номи дара, дашт, биёбон, ҷазира ва ғор – спелеонимҳо (зиёда аз 50 адад) ва ғ. аз унсурҳои асосии «Ҷаҳоннома» ба шумор мераванд, ки бархе дунома ё сенома (46 адад) буда, маҷмӯан зиёда аз 600 ададро ташкил медиҳанд [7-М; 9-М].

12. Дар мавриди онимҳои таркиби асар ҳамин нуктаро таъкид намудан муҳим аст, ки аксар номҳои дар китобҳои мухталиф зикршуда ва дар забони гуфтугӯӣ роиҷбуда аз ҷониби муаллиф бо ибораву таъбирҳои *«ва гӯянд», «мегӯянд», «баъзе гӯянд», «чунин гӯянд», «низ гӯянд», «хонанд», «мехонанд», «нависанд», «дар кутуб ҳамчунин мубҳам дидаем», «маънии он маълум нест», «ихтилоф кардаанд» ва ғ. зикр гардида, аксаран бо қайди шакли дуруст («дар асл», «асле надорад», «хато /ва он хатост /ба хато», «кутуби тиб аз ин маънӣ холӣ аст ва зикри он надидем»,*

«ин маънӣ мумкин аст ва мумтанеъ нест», «маънии он маълум нест» ва ғ.) таҳлилу баррасӣ ёфтаанд [1-М].

Муҳтавои асосии диссертатсия дар мақолаҳои зерин инъикос ёфтааст:

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфузи тавсияшудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидааанд:

[1-М] Қодирова, Ф. Мулоҳизаҳо роҷеъ ба як асари ҷуғрофии қарни XIII [Матн] / Ф.Қодирова // Номаи донишгоҳ. – Хуҷанд: Нури маърифат. 2017. - №3 (52). – С. 200-205.

[2-М] Қодирова, Ф. Муродифот дар забони адабии асари XIII [Матн] / Ф.Қодирова // Ахбори академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.– Душанбе: Дониш. 2018. - №3 (251). – С. 192-197.

[3-М] Қодирова, Ф. Хусусиятҳои корбасти вожаҳои зидмаъно дар як асари ҷуғрофӣ [Матн] / Ф.Қодирова // Ахбори ДДҲБСТ. – Хуҷанд. 2018. - №3 (76). – С. 135-42.

[4-М] Giyosov, N. Some Views Concerned with the Vocabulary (Stock of Word) of “Jahon-Name” [Text] / N.Giyosov, F.Kodirova // Bulletin of TSULBP. – Khujand: Dabir, 2020. -№1 (82). – pp. 134-142.

Б) Мақолаҳое, ки дар дигар маҷалла ва маҷмӯаҳои илмӣ ба табъ расидааанд:

[5-М] Қодирова, Ф. “Ҷаҳоннома” ва муҳаққиқони нусхаҳои он [Матн] / Ф.Қодирова / Раҳоварди олимони ҷавон. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – С. 119-126.

[6-М] Қодирова, Ф. Ономастикаи забони форсӣ-тоҷикии охири қарни XII ва ибтидои XIII [Матн] / Ф.Қодирова / Армуғони навроҳони илм. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – С. 305-313

[7-М] Қодирова, Ф. Гидроним ва ойконимҳо дар «Ҷаҳоннома» [Матн] / Ф.Қодирова / Дастовардҳои олимони ҷавон. Маҷмӯаи мақолаҳои илмии конференсияи анъанавии вилоятӣ бахшида ба Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хуҷанд: Меъроҷ, 2017. – С. 209-215.

[8-М] Қодирова, Ф. Вожаҳои ғайрифаъол дар «Ҷаҳоннома» [Матн] / Ф.Қодирова // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хуҷандӣ, -№3 (15). – Хуҷанд: Ношир, 2018. – С. 82-89.

[9-М] Қодирова, Ф. Муқоисаи истилоҳоти муштарак дар матнҳои «Ҷаҳоннома» ва «Ҳудуд-ул-олам» [Матн] /Ф.Қодирова / Забон ва рукни он. Маҷмӯи мақолаҳо (Маводи конференсияи илмию амалии ДДҲБСТ бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рӯзи байналмиллалии забони модарӣ, Хуҷанд, 21.02.2020). –Хуҷанд: Дабир, 2020. – С. 165-174.

На правах рукописи

ББК - 4 Т
УДК - 81.2 Т
К 59

КОДИРОВА ФИРУЗА РУСТАМОВНА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ «ДЖАХАН-НАМЕ» МУХАММАДА БАКРОНА

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD), доктор по специальности 6D020500 – Филология

Худжанд – 2021

Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Научный руководитель: **Гиясов Нурулло Исматович,**
кандидат филологических наук, доцент,
старший научный сотрудник Научно-исследовательского института общественных наук ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»

Официальные оппоненты: **Касымов Олимджон Хабибович,**
доктор филологических наук, заведующий кафедрой таджикского языка ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет им. Абуали ибни Сино»

Негмат-Заде Фархунда Турсунбаевна,
кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры лингвистики Филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова в г.Душанбе

Ведущая организация: Институт языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки НАНТ.

Защита диссертаций состоится 6 мая 2020 года в 13:00 часов на заседании диссертационного совета 6D. КОА – 022 при Таджикском национальном университете (734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, городок Буни Хисорак, 10, зал Ученого совета факультета таджикской филологии).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан «___» _____ 2020 года.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент **Дустзода Х. Дж.**

ОБЩЯЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность и необходимость исследования заключается в том, что изучение и анализ языковых особенностей памятников прежних веков является одним из важнейших задач современного языкознания. Одним из признаков могущества таджикского языка считается его огромный словарный фонд, который обогащали литераторы и учёные разных эпох. Так, в X веке персидско-таджикский язык пережил определённый этап развития, и именно в этот период (и в XII-XIII вв) сформировались стили литературного языка на котором были созданы многочисленные произведения.

Лексическо-семантические особенности прозаических произведений XIII в., в том числе «Джахан-наме» Мухаммада ибн Наджиба Бакрона, до сих пор не становились объектом отдельного всестороннего анализа и считаются актуальной проблемой современного таджикского языкознания. Исследование языковых аспектов «Джахан-наме» позволит в известной мере определить состояние литературного языка XII-XIII вв., ибо автор отразил в нём лексическое богатство персидско-таджикского литературного языка своей эпохи.

Степень разработанности проблемы и теоретические и методологические основы исследования. Лексикология как основная опора языкознания находится в центре внимания большинства исследователей – языковедов, теоретические исследования коих, отражающие соответствующие проблемы, как запасной фундамент, служат прикладным целям. В процессе написания диссертации мы рассмотрели разные проблемы, опираясь при этом на труды В.В. Виноградова, Н.М. Шанского, В.С. Расторгуевой, А.А. Реформатского, А.А. Хромова, А.В. Суперанской, П.Н. Хонлари, Э.А. Систани, М.Шакури, Ш.Рустамова, М.Касымовой, Б.Ниязмухаммадова, Д.Саймиддинова, С.Назарзода, Н.Ма`суми, С.Халимова, Р.Гаффорова, К.Тахировой, Д.Ходжаева, С.Сулаймонова, А.Хасанзода, О.Гафурова, Ш.Хайдари и других учёных.

Необходимо отметить, что исследователи считают изучение лексических особенностей персидско-таджикского языка одной из актуальных проблем языкознания. «В истории таджикского литературного языка изучение лексики и грамматического строя языка произведений литераторов X-XIII веков является очень важной проблемой, ибо именно в эту эпоху таджикский литературный язык обрёл завершённую форму»[18]. Именно с учетом данного обстоятельства лексические особенности различных произведений X-XIII вв. стали объектом сопоставительного анализа и исследования учёных, о чем свидетельствуют многочисленные научные труды. В частности был осуществлен ряд исследований, посвященных анализу исторической, географической и литературной прозы, в их числе исследование А.Хасанова[19], А.Давронова[20], С.Назарзода[21], С.Хашимова[22],

---

[18] Беҳбудӣ, Н. Мулоҳизаҳо оид ба забони осори Рӯдакӣ. / Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Нашриёти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, 1964. – С.116.

[19] Хасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ал-олам»: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1986. – 22 с.

[20] Давронов, А. Языковые особенности “Кабуснамэ” Унсурулмаоли Кайковуса: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1980. – 180 с.

[21] Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. –Душанбе: АООТ «Матбуот», 2004. – 332 с.

С.Сабзаева[23], Б.Касымова[24], Ю.Кенджаева[25], Д.Фазылова[26] и т.д. Основное внимание ученых в указанных исследованиях направлено на этимологическую, тематико-смысловую классификацию лексики, структур, на отражение отличительных особенностей, определение значения и места специальных слов в произведениях.

Целью исследования является изучение лексических особенностей произведения, и для её достижения предпринята попытка решения следующих задач:

-определить лексические пласты произведения, показать особенности использования исконно таджикских лексических элементов;

-выявить степень употребительности в произведении заимствованных лексических единиц;

-продемонстрировать роль активных и пассивных (неактивных) слов;

-соотнести лексико-смысловые категории: синонимы и антонимы;

-определить случаи использования полисемантических слов и омонимов;

-объяснить место и показать разновидности ономастических терминов в произведении.

Объект и источники исследования: книга «Джахан-наме» дошла до наших дней в двух списках, один из которых был обнаружен в 1892 г. в Бухаре и даныне хранится в Санкт-Петербурге (в Ленинградском отделе ИВ бывшего СССР под № С 612). Вторая рукопись хранится в Парижской национальной библиотеке (№384). Старейшая рукопись, хранимая в ЛО ИВ АН, опубликована по инициативе Ю.Е. Борщевского как факсимильное издание[27].

Необходимо отметить, что в годы учебы в докторантуре (PHD) ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова», мы осуществили переложение текста на кириллицу на основе факсимильного издания и подготовили его к публикации с соответствующими приложениями. Книга была издана в городе Худжанде (Таджикистан) Государственным учреждением «Научный центр Камола Худжанди» в 2019 году (издательство «Хорасан»)[28].

Темой исследования является анализ и изучение лексическо-семантических особенностей географического труда «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона.

В диссертационной работе поставлены и разрешены следующие проблемы:

---

[22] Ҳошимов, С. Хусусиятҳои лексикии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология: 10.02.02. – Душанбе, 1972. – 216 с.

[23] Сабзаев, С. Лексика таджикско-персидского памятника XI века “Кашфу-л-махджуб”: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1982. – 23 с.

[24] Қосимов, Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ). Монография. – Душанбе: ДДТ, 1995. – 200 с.

[25] Кенҷаев, Ю. Хусусиятҳои луғавӣ ва калимасозии «Таърихи Байҳақӣ»: рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология: 10.02.22. – Хуҷанд, 2004. – 155 с.

[26] Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав. Монография. – Душанбе: ДРТС, 2013. – 168 с.

[27] Бакран, Мухаммад ибн Наджиб. Джахан-наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю.Е. Борщевского. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – 160 с.

[28] Бакрон, Муҳаммад ибни Наҷиб. Ҷаҳоннома. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова. – Хуҷанд: Хуросон, 2019. – 193 с.

- обосновать актуальность темы и причины её выбора;
- определить степень изученности темы;
- определить цель исследования;
- доказать новизну исследования;
- представить общественности забытый географический труд «Джахан-наме» и его автора Мухаммада Наджиба Бакрони;
- произвести анализ лексических особенностей «Джахан-наме» в плане его семантики и структуры;
- подвести итоги исследования, сформулировать выводы о лексических особенностях произведения.

Методы исследования. Материал и цель анализа обусловили использование диахронического, сравнительного, сравнительно-исторического, статистического методов и аналитический способ сопоставительного изучения лексики. Целью метода сравнения является не только уточнение общих тенденций, но и установление факта, что в течение анализа выяснены особенности использования лексических элементов из рассматриваемого произведения и в эпоху автора, и в современном таджикском языке.

Область исследования является лексикология, проблемы одной из её отраслей – ономастики, обозначающейся также международным термином *оним*, которая рассматривается на примере указанного произведения в плане семантики и структуры.

Наше исследование включало следующие этапы:

- выбор темы;
- знакомство с литературой по теме;
- сбор и классификация материалов по теме;
- анализ собранного материала;
- применение теории на практике;
- формулирование выводов и заключения.

Основную информационную и экспериментальную базу исследования составили: ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова», ТГУПБП, педагогический колледж ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова», университетские, областные и республиканские конференции.

Достоверность выводов. Выводы и заключение исследования использованы в ходе лекционных и практических занятий на факультетах таджикской филологии и восточных языков, начального образования и специальной педагогики ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова». Основные положения диссертационного исследования докладывались на научно-практических конференциях ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова» (в 2016-2020 годах), на специальных семинарах факультета таджикской филологии.

Научная новизна исследования. Лексичесо-семантическкие особенности географического труда «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона впервые становятся предметом исследования в таджикском языкознании. Указанное произведение изучено в языковом плане, особенно в лексикологическом аспекте, исследованы его лексические особенности и словарный состав. В частности специальному анализу подвергнуты: исконная лексика, заимствованные слова, синонимы,

антонимы, многозначные слова, омонимы и ономастика (антропонимы, этнонимы, топонимы, гидронимы, оронимы, ойконимы, антропотопонимы, зоонимы, прагмонимы и т.д.)

Теоретическая значимость работы обусловлена результатами. Приложены усилия с целью не только показать богатство словарного состава, использованного ученым-географом, но и научно установить статистику, методы, принципы и случаи использования каждого слова. Теоретическая значимость диссертации также заключается в том, что в ней впервые показано место в языке исконной и заимствованной лексики, лексико-семантических категорий, онимов и т.д. Теоретическую основу работы составляют достижения и принципы исследования зарубежных и отечественных ученых, таких как В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, В.С. Расторгуева, А.А. Реформатский, А.Л. Хромов, А.В. Суперанская, П.Н. Хонлари, Э.А. Систани, М.Шакури, Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Рустамов, М.Касымова, Д.Саймиддинов, С.Назарзода, Н.Ма`суми, Б.Камолиддинов, Р.Гаффоров, Х.Маджидов, С.Халимов, Т.Зехни, К.Тахирова, Д.Ходжаев, С.Сулаймонов, А.Хасанзода, О.Гафуров, Ш.Хайдари и других.

Практическая значимость исследования. Материалы и результаты исследования можно использовать в процессе выполнении следующих работ:

- при анализе и исследовании различных проблем истории языка;
- в преподавании курсов «История персидско-таджикского языка», «Лексикология», «Историческая лексикология», «Ономастика» и т.д.;
- при подготовке материалов для изучения проблем, связанных с лексикологией, в том числе с исторической лексикологией;
- при подготовке учебников, руководств и учебных пособий по истории языка, по лексикологии, на специальных семинарах по языку и стилю географической прозы;
- при подготовке курсовых и магистерских работ по истории языка, лексикологии, ономастике и т.д.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. «Джахан-наме» является значимым произведением XIII века, обладающим большой научной, географической, этнографической и художественной ценностью. В ходе исследования произведения можно ясно наблюдать уровень знаний Бакрона и владения им языком, ибо, по его мнению, «ни одно средство не является более подходящим, чем разновидности науки и их результаты», одновременно язык произведения создан с применением богатой лексики, помогающей освоить словарный состав персидско – таджикского языка рассматриваемого периода.
2. «Джахан-наме» считается одним из источников по средневековой лексике и терминологии, большинство из этих понятий активно используется в современном литературном и разговорном языке. Обилием исконно таджикской лексики словарный состав исследуемого произведения напоминает сокровищницу, наполненную жемчугом. В произведении также значительное место занимают арабские заимствования. Заимствования из греческого, румийского, индийского и тюркского языков использованы по мере необходимости.

3. Смысловое разнообразие словарного состава «Джахан-наме» отражает богатство языка произведения и одновременно таджикского языка XIII века. В произведении очень умело и уместно использованы полисемантичные слова, омонимы, синонимы, антонимы, являясь элементами, украшающими язык книги.

4. В словарном составе «Джахан-наме» основную роль играют онимы (800 единиц), относящиеся к разным отраслям ономастики. Особо следует отметить топонимию и её отрасли (ойконимы, гидронимы, оронимы, спелеонимы…), которые в общем составляют более шестисот единиц.

5. Наравне с другими отраслями наук (географией, историей…), Мухаммад Бакрон также внес вклад в развитие языкознания. Несмотря на то, что книга относится к географической литературе, заметны усилия автора по редактированию ее языка, использованию общедоступной лексики, его указания на правильное произношение и написание слов, фиксирование смысла различных лексических элементов, указание на языковую принадлежность слов, отмеченность явных и скрытых ошибок, высказывание гипотез о происхождении названий, указание на различия в названиях местностей в письменной и разговорной форме… – все это считается особенностями языка произведения и имеет практическое и теоретическое значение для языкознания.

Личный вклад соискателя проявляется в сборе материалов, изучения, анализ и классификация лексического состава, определения важнейших лексических особенностей исследуемого произведения и в выявлении его значения в языкознании, в обосновании своих умозаключений убедительными научными доводами и иллюстративным материалом в соответствии с последовательной реализацией намеченного плана, апробации результатов, подготовки публикации и докладов по теме работы,.

Фактический материал исследования собран и анализирован из географического труда «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона.

Апробация работы. Данная диссертация являтся итогом изучений лексических особенностей длящийся несколько лет. Основные результаты исследования докладывались в ходе работы научных конференций, в том числе на традиционных апрельских конференциях профессорско-преподавательского состава ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова» (в 2016-2020 гг).

Публикации. Основные положения диссертационного исследования отражены в девяти публикациях, в том числе в четырех статьях в рецензируемых изданиях, входящих в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан, а также ВАК Министерства науки и высшего образования Российской Федерации.

Диссертация обсуждена на заседании кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Гафурова» (протокол №9, от 18.04.2020) и на заседании кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета (протокол №8, от 1.12.2020) и рекомендована на следующий этап.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, разделённых на десять разделов, шести параграфов, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обоснованы актуальность, степень изученности темы, определена её научная новизна и подобраны методы исследования, сформулированы цели и задачи работы, её теоретическая и практическая значимость и положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации – «**Классификация лексики «Джахан-наме»** – состоит из двух разделов и двух параграфов, где представлена классификация лексики произведения на исконно таджикскую и заимствованную.

1.1. Исконно таджикские слова и их классификация. Словарный состав таджикского языка в плане происхождения делится на две группы (исконно таджикские и заимствованные слова), и основную часть его слов составляют исконно таджикские. В «Джахан-наме» исконно таджикские слова занимают основное место и составляют значительную группу слов в словарном составе произведения. В эту группу можно включить слова, которые часто употребляются как в произведении, так и в сегодняшней речи: *андак – немного* [117][29], *андом – тело* [101], *банд – путы* [162], *барг – лист* [96], *бод – ветер* [74], *ганда – плохой* [140], *гилем – шуба/ковёр* [161], *дарвоза – ворота* [70], *даст – рука* [100], *девор – стена* [135], *деҳа – село* [106], *дил – сердце* [60], *дору – лекарство* [155], *забон – язык* [120], *зимистон – зима* [92], *кирм – червь* [140], *кор – работа* [113], *мард – мужчина* [93], *мева – плод* [115], *миён – пояс* [111], *нарм – мягкий* [83], *нома – послание* [160], *об – вода* [78], *овоз – звук* [94], *оташ – огонь* [138], *офтоб – солнце* [68], *падар – отец* [156], *русто – село* [105], *рӯз – день* [141], *сар – голова* [129], *сол – год* [66], *сӯрох – дыра* [160], *тухм – яйцо* [90], *хишт – кирпич* [135], *хок – глина* [150], *хум – кувшин* [97], *чашм – глаза* [150], *чӯб – деревесина* [154], *ях – лёд* [103]…, то есть, несмотря на прошествие многих веков, они широко употребительны и доступны в плане содержания: Лаъл. Кони ӯ ба Бадахшон бошад ва ҷое дигар набошад… Ва баъзе лаълҳо берун ояд дар ғилофе, пас хоиске латиф оҳиста бар вай зананд, то ғилоф бишканад [146] – Рубин. Месторождение в Бадахшане и (не встречается) в других местах… И некоторые рубины извлекаются в кожухе, который нужно разбить лёгким ударом молота.

В приведенной цитате даются сведения об источнике получения «одного из драгоценных камней красного цвета из породы яхонтовых». Лаъл – арабизированная форма слова «лол». А. Деххудо подчеркивает, что данное слово является общим для персидского и индийского языков[30].

Кураи **заминро** чун ба чаҳор қисмат кунӣ, се рубъ аз он ҷумла дар **об** аст ва баҳри Муҳит бар вай муштамил аст [65] – Если разделить земной шар на четыре части, то три четверти занимает вода, и его (земной шар) окружает море Океан.

Слово «замин» (земля) считается активным в «Джахан-наме» (упоминается более 70 раз). Слово состоит из двух компонентов: **зам** в значении «**холод»** и суффикса **-ин**, аналогично словам **симин** и **зарин.** Пехлевийский вариант слова

---

[29] Бакрон, Муҳаммад ибни Наҷиб. Ҷаҳоннома. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва фехристи Фирӯза Қодирова. – Хуҷанд: Хуросон, 2019. – 193 с. Далее, после приведения примера, в скобках будет указана соответсвующая страница данного издания.

[30] Деҳҳудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1337. Ҷ.12. –С. 19549; Ҷ.9. –С. 12927.

также состоит из этого корня и суффикса -ик – zamik. Авестийская форма слова – **zam**, древнеиндийская – jma (поверхность земли)[37].

Слово **об** также очень широко употребляется (более 100 раз) в процессе представления разных местностей, особенно в четырех главах произведения («описание морей», «описание озёр», «описание островов, расположенных в реках», «описание рек») в сегодняшнем, обычном значении (прозрачная жидкость).

Исконно таджикских слов в произведении очень много, и в зависимости от семантических особенностей их можно разделить на следующие группы: 1.понятия связанные с человеком (*зан – женщина* [80], *мард – мужчина* [93], *кас – человек* [108], *доя – кормилица* [134]...); 2.названия животных, птиц и пресмыкающихся (*асб – конь* [88], *гов – корова* [139], *мурғ – птица* [90], *кирм – червь* [140], *мор – змея* [141], *наҳанг – кит* [79], *гург – волк* [93], *шер – лев* [109]...); 3.соматизмы (*даст – рука* [143], *сар – голова* [29], *рӯ – лицо* [132], *чашм – глаза* [150], *забон – язык* [120], *ангушт – палец* [143]...); 4.понятия означаюшие ремесло, занятия и звания: (*бозаргон – купец* [130], *заргар – ювелир* [155], *рӯйгар – медник* [164], *дузд – вор* [111], *подшоҳ – царь* [165]...); 5.названия ткани для одежды и украшения (*ҷома* – одежда[94], *ангуштарӣ – кольцо* [139], *гавҳар – жемчуг* [155], *пирӯза* – бирюза[148]...); 6.понятия места и разных регионов (*бӯстон – цветник* [123], *дара – ущелье* [79], *дарё – море* [73], *деҳа – село* [106], *бозор – базар* [135], *хона – комната* [113]...); 7.понятия обозначаюшие живых сушеств и естественных явлений (*осмон* – небо[167], *офтоб – солнце* [155], *барф* – снег[67], *борон – дождь* [137], *об – вода* [140], *оташ – огонь* [81], *хок – глина* [96], *замин – земля* [59]...; 8.понятия выражающие количества, площадь, время и времена года (*як – один* [62], *ду – два* [133], *даҳ – десять* [71], *бист – двадцать* [60], *газ (единица измерения)* [138], *фарсанг (единица измерения)* [69], *баҳор – весна* [140], *зимистон – зима* [103], *сол – год* [66]...); 9.понятия связанные с архитектурой и строительством (*гунбад – купол* [132], *сутун – колонна* [134], *девор – стена* [135]...); 10.понятия относящиеся к садоводству, сельскому хозяйству и растениям: *анор – гранаты* [143], *себ – яблоко* [143], *гул – цветок* [153], *гиёҳ – трава* [138], *дору – лекарство* [155], *равған – масло* [97]...; 11.названия химических вешеств и драгоценностей (*зар – золото* [145], *нуқра – серебро* [92], *оҳан – железо* [137], *навшодир – нашатырь* [112]...); 12.названия разных предметов (*гилем – шуба* [161], *корд – нож* [154], *табар – тапор* [133], *куланг – кирка* [133], *кишти – корабль* [77]...).

Как было подчеркнуто выше, указанные слова и в современном литературном и разговорном языке употребляются в их древней форме и значении. В то же время другая часть исконно таджикских лексических единиц из произведения сегодня используется сравнительно реже, и они трудны для понимания. В соответствии с принятой в языкознании классификацией мы разделили неактивные слова из «Джахан-наме» на две группы: устаревшие слова – *барда* (раб) [155], *донг* (шестая часть; единица веса) [65], *ман(н)* (единица веса) [145] и т.д.; и литературно-книжные слова – астар (мул) [143], кашаф (черепаха) [139], рахт (одежда, утварь) [111], куном (логово диких зверей, пастбище) [143], зеҳ (рождение) [139].

1.2. Заимствованные слова. При необходимости, для усиления действенности и экспрессивности речи, наравне с исконно таджикскими словами Бакрон использует слова из других языков: арабские, греческие, тюркские, индийские и т.д. Языковую принадлежность некоторых слов автор отмечает соответствующими пояснениями и прилагает усилия, чтобы его соображения были понятными и доступными для читателя. Так, в семнадцатой главе в ходе приведения сведений о драгоценных камнях он комментирует слово «булур» и приводит перевод данного слова на другие языки: Булӯр. Санге маъруф аст ва дар ҷӯйҳои ҷазираи Сарандеб бошад ва аз он ҷо оранд ва аввал ба Ҳиндустон афтад. Ва аз вай навъе бошад ба сапедӣ моилтар, аммо шафифи ӯ камтар, **ӯро ба тозӣ «маҳо» хонанд ва ба порсӣ «ях андар об»** [149] – Хрусталь. Известный камень, водится в ручьях острова Целлон, привозят оттуда, и вначале перевозят в Индию. Есть его разновидность более белая, но менее прозрачная, на арабском называют «маҳо», по-персидски – «ях андар об» (лёд в воде).

Также в какой-то мере «чужие» или «незнакомые» для персоязычных людей названия Бакрон представляет посредством подробного комментария, указания места его расположения и внешнего описания: Дар дарёи Ҳиндустон ҳайвоне аст, ки сару даст ва беш нимаи ӯ монанди моҳӣ, аммо дандонҳо ва панҷа дорад. Ва вақт бошад, ки он ҳайвонро дар ҷайҳунҳову рӯдҳои бузург мебинанд. Ва ҳиндувон ӯро «مكر» (макр/макар) мехонанд [139] – В Индии есть зверь, голова, конечности и более половина его напоминает рыбу, но имеет клыки и кисть». Временами его наблюдают в морях и больших реках. И индийцы зовут его «مكر» (макр/макар).

Таким образом, заимствованную лексику из словарного состава «Джахан-наме» составляют разноязычные элементы, и в следующих параграфах работы произведён разносторонний анализ языковой принадлежности заимствованных слов.

1.2.1. Арабские заимствования. С точки зрения использования заимствованных слов, значительную часть лексического состава «Джахан-наме» составляют арабские слова: Аммо **тимсоҳ** *наҳанг* бошад ва авом моҳии бузург азимро «наҳанг» гӯянд ва дар асл на чунон аст, балки наҳанг худ ҳайвоне дигар аст, ки дар буни Нили Миср бошад [100] – Однако тимсох – это наханг (кит), и простой люд называет огромную рыбу китом, хотя на самом деле это не так, ибо кит – другой зверь, живущий в реке Нил в Египте.

Как видно, автор, приводя название (тимсох) и его таджикский синоним (наханг), уточняет для читателя, что эти два животные полностью отличаются друг от друга. Аналогично в большинстве случаев Бакрон при употреблении чужих слов отмечает их языковую принадлежность и аргументирует причину наречения приведением исторических фактов и событий, что, с одной стороны, создаёт научный аспект произведения, а с другой, – делает текст интересным и удобочитаемым.

В зависимости от степени их использования в современном таджикском языке, арабизмы из произведения можно разделить на две группы:

1. Широкоупотребительные слова. В первую группу входят слова, давно приспособленные к таджикской фонетической системе и по степени использования являющиеся широкоупотребительными. Мы разделили слова этой

группы на следующие подгруппы: слова, передающие понятие времени: (*баъд – потом* [73], *вақт – время* [81], *ғуруб – закат* [143], *давр – эпоха* [97], *тулӯъ – восход* [81], *замон – период* [81] и т.д.); место (*баҳр – море,, ватан – родина, давлат – государство, дунё – мир, заҳр (ақиб – тыльняя часть)* [75], *мавзеъ* – местность [62], *ҷазира – остров* [92] и т.д.); мера и количество: (*аввал – первый* [62], *адад – число* [126], *дараҷа* – степень [155], *қадар – количество* [142], *ҳаҷм – объём* [88] и т.д.); человек (*асҳоб – сподвижники* [62], *ғулом – раб* [161], *маллоҳ – моряк* [87], *малик – правитель* [165], *табиб – лекарь* [131], *қавм – племя* [125] и т.д.); признак и состояние (*аҳвол – состояние* [60], *қувват – сила* [87], *хосият – свойство* [128] *и т.д*.); чувства (*одат – привычка* [65], *сабр – терпение* [161], *фароғ – досуг* [60]); действие и поведение (*зикр – упоминание/описание* [123], *машғул – занятие* [60], *хидмат – услуга* [59] и т.д.); предметы и вещи (*китоб/кутуб – книга* [63], *шеър – стих* [120], *рисолат – трактат* [60], *заврақ – лодка* [100] и т.д.); абстракное сушествительное (*ғалаба – победа* [99], *илм/улум – наука/науки* [59], *маълум* – известный [85], *маънӣ – смысл* [115], *нафс – душа* [84], *сабаб – причина* [78] и т.д.) и разное (*асар – след, влияние* [81], *мавҷ – волна* [84], *мисол – пример* [66], *умқ – глубина* [77], *умр – жизнь* [142], *хабар – известие* [96], *ҳосил – продукт* [63] и т.д...).

Как было отмечено, слова данной группы являются широкоупотребительными и в процессе использования их значение воспринимается без труда: Ба ҳар **мавзеъ** дар **олам Ҳақ(қ) Таъоло аҷоиби** бисёр офаридааст ва **ҷамъ** кардани он **муяссар** нагардад [132] – Всевышний во всех местах в мире сотворил много удивительного, собрать которое невозможно; **Баъзе** аз **аҷноси мардумро** ба **сабабе** аз **асбоб** аз **ватани** хеш **таҳвил** афтодааст ва ба **мавзеи** дигар **сокин** шудаанд [125] – Некоторые люди по разным причинам покинули свою родину и поселились в других местностях.

2. Малоупотребительные слова. Вторая группа объединяет слова, при восприятии которых нынешний читатель ощущает известные трудности и вынужден обращаться к словарям. Другими словами, лексика этой группы малоупотребительна. Например, *буҳайра (тасғири баҳр аст, ба маънии кӯл – уменьшительная форма от слова* ***баҳр*** *в значении озера)* [86], *валуъ (ҳарис, озманд – жадный)* [64], *қарҳа (захм, реш, ҷароҳат – рана)* [131], *килла (рӯпӯш, соябон; хайма задан – покрывало, зонт,ставить шатёр)* [117], *мулаввас (олуда ба чирк – грязный)* [155], *мутавотир (паҳн, васеъшавии сатҳи об – ширь, расширение поверхности воды)* [88], *тасҳиф (хато хондан – неправильное чтение)* [127], *тақсир (кӯтоҳӣ, сустӣ – упущуние, недостаток)* [61], *тақтир (қатра – қатра чаконидан – капать)* [152], *салҷ (барф – снег)* [67], *рутаб (хурмо – хурма)* [129], *фурза (бандар, ҷойи даромади киштӣ – причал)* [143]. В целом в эту группу входят более восьмидесяти слов.

Указанные слова с течением времени вышли из употребления и в ходе чтения создают большие трудности в понимании текста: …дар навоҳии Порс панҷ **буҳайра** аст, аммо номҳои он **мубҳам** дидаем ва ба **тасҳиф** хонда ва ҳақиқати он **асомӣ** маълум нест [90] – В регионе Парса пять озер, однако их названия нам показались неясными, названия эти прочитаны с искажениями и их истинное (значение) неизвестно.

Знакомство с текстом произведения подводит к выводу, что для избегания повторов автор использует синонимы. Так, слово **асоми** является формой множественного числа слова **исм** в значении «название». Точно так же автор употребляет в разных случаях синонимы других слов: Аз ҳар навъе дар ҳар фасле аз ин, он-ч **иқтизо** кунад ва ин рисолат эҳтимол кунад, оварда шавад бар сабили **эҷоз** ва ихтисор то мӯҷиби малолат нагардад. Чи агар ин маъонӣ ба тамомиву **истиқсо** шарҳ дода ояд, муҷалладҳо таълиф бояд кард ва ҳанӯз **истифои** он наравад ва муаллиф **ба ачзу тақсир** мансуб бошад [61] – Во избежание скуки (читателей) в каждой главе будет изложено то, что требует её содержание и соответствует (теме) данного трактата очень лаконично и сжато, ибо если описать все темы подробно потребуются тома и выполнение сей задачи будет трудным из-за слабости и немощности автора.

Выделенные слова (иқтизо – требование, эҷоз – лапидарность, истиқсо-приложение больших усилий, то есть изложить подробно, истифо-полный, целый, ачзу тақсир – слабость и немощность) сегодня относятся к книжному научному стилю и имеют ограниченный круг употребления.

Необходимо отметить, что в «Джахан-наме» местами встречаются и арабские предложения: ...Ва атаваккалу алайҳи ва биҳи настаъин. ал-Ҳамду ли-л-Лоҳи рабби-л-оламин ва-с-салоту ала-н-набиййи Муҳаммадин ва олиҳи ва асҳобиҳи-т-таййибина-т-тоҳирин ва саллама таслиман касиро [59] (Тарҷума: ...Ба ӯ таваккал менамоям ва аз ӯ ёрӣ талаб мекунам. Ситоиш барои Худо, офарандаи ҷаҳониён. Ва дуруду саломи бепоён бар пайғамбар Муҳаммад ва пайвандону ёрони хубу поки ӯ) – …уповаю на Него и прошу помощи от Него. Хвала Всевышнему, Создателю миров, и приветствие пророку Мухаммаду, да благословит его Аллах и приветствует!

Для подтверждения излагаемых сведений Бакрон приводит стихи из Корана. Так, для представления «Асҳобу-р-рақим» [162] и «Я`джуджу Ма`джудж» (Гога и Магога) [164] он приводит стихи из суры «Каҳф» («Пещера»).

Данная проблема не относится к теме нашего исследования, поэтому ограничимся замечанием, что арабские предложения в произведении встречаются редко и использованы обоснованно.

1.2.2. Заимствования из других языков. Кроме арабских слов, в произведении, хотя и редко, но встречаются также заимствования из других языков: греческие: *иқлим – климат* [67], *уқёнус – океан* [92], *алмос – алмаз* [147], *марҷон – коралл* [148], *мис – медь* [151], *ёқут – яхонт* [146], *марворид – жемчуг* [145], *зумуррад – изумруд* [147], *булӯр – хрусталь* [149], *баласон – бальзам* [142], *мумиё – мумия* [142], *тарёқ – противоядие* [95], *қайсар – цезарь* [160], *далфин – дельфин* [83] и т.д.; румийские: *сақанқур – сцинк* [100]; индийские: *бараҳман – брахман* [166], *бут – истукан* [134], *кофур – камфара* [94], *мушк – мускус* [154], *сандал – сандаль* [154], *шакар – сахар* [129] и т.д., тюркские: *қаловуз – путеводитель, проводник* [163] и т.д.

Как показывает анализ лексического состава произведения, после арабских заимствований относительно значительную группу слов в нём составляют греческие. Часть этих заимствований проникла в наш язык непосредственно из чужого языка, а другая часть – через посредничество арабского. Необходимо

подчеркнуть, что большинство заимствованных слов сегодня является общеупотребительными в словарном составе таджикского языка, они настолько стали «своими», что абсолютное большинство носителей языка не ощущает их иноязычного происхождения: Хатҳои тӯлонӣ аз машриқ бо ҷиҳати мағриб хатҳое аст, ки **ақолими** ҳафтгонаро аз якдигар ҷудо кунад ва бар ҳар ду тарафи ӯ номи **иқлим** ба сиёҳӣ навишта, ки аввал ва дувум ва сеюм ва ҳамчунин, то маълум шавад, ки ҳар шаҳре дар кадом **иқлим** аст [67] – Длинные линии, (проведенные) с востока на запад – это линии, отделяющие каждый из семи климатов друг от друга, а с их обеих сторон черным написано название климата: первый, второй, третий и тому подобно, чтобы было понятно, в каком климате находится каждый город. «Иклим – арабизированная форма греческого (слова) **klima**, означающего выпуклость, искривление и отклонение, и в терминологическом плане оно означает наклон и отклонение какого-либо района Земли к Солнцу»[31]. В арабском языке «иқлим» означает «регион из регионов Земли». В древности и в средние века Землю делили на семь климатов. Форма множественного числа этого слова – **ақолим.** В «Джахан-наме» слово «иқлим» встречается четыре раза, а «ақолим» – два раза.

Итак, в результате изучения и классификации словарного состава «Джахан-наме» мы пришли к выводу, что большую часть словарного состава произведения составляют слова таджикского происхождения. Большинство исконно таджикских слов, приведённых в произведении, активно используется в современном литературном и разговорном языке в той же форме и значении, как в «Джахан-наме», за исключением небольшого количества архаизмов, вышедших из употребления. Приведенные в диссертации примеры полностью доказывают данное утверждение. Заимствованные арабские слова, составляющие относительно значительную часть словарного состава книги, по количеству занимают второе место после исконно таджикских слов. Анализ показывает, что большая часть арабских заимствований до сегодняшнего дня сохраняет место и значение в таджикском языке и, наравне со словами таджикского происхождения, они выполняют конкретные, определенные для них задачи. Одновременно небольшая часть заимствованных арабских слов сегодня перешла в разряд малоупотребительных или вообще вышла из употребления. Заимствованные греческие, румийские, индийские и тюркские слова употреблены в книге по мере необходимости.

Вторая глава – **«Лексическо-семантические категории «Джахан-наме»** – посвящена изучению семантических особенностей словарного состава книги с целью определения разнообразия языка произведения.

«Джахан-наме» относится к источникам, где прекрасным языком и в интересной манере представлены очень увлекательные географические сведения о состоянии и условиях, особенностях и достопримечательностях, преимуществах и недостатках местностей и регионов. Одна из отличительных особенностей произведения заключается в том, что, наравне с использованием различных

---

[31] Деҳҳудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1337. Ҷ.1. –С. 152.

терминов, автор не только излагает сведения об истории географических объектов, описывает особенности территорий, их границ, но и приводит словарное значение слов: Дар ҳадди Фаластин аз ҳудуди Шом буҳайраест ба наздикии шаҳре, ки онро **Зуғар** гӯянд ва ин буҳайраро низ буҳайраи «**Маййита**» хонанд, *яъне мурда*. Ба сабаби он-к дар вай ҳеч ҳайвон набошад, на моҳӣ ва на ҳайвоне дигар [89] – В Палестине, в пределах Шама, вблизи города под названием Зугар, расположено озеро. Это озеро также называют озером «Маййита», то есть «Мертвое», по той причине, что в нем нет никаких животных, ни рыб, ни других существ.

Как видно из приведенного отрывка, здесь автор приводит таджикский синоним (мурда) названия озера и объясняет причину такого наименования. Необходимо отметить, что эту особенность можно наблюдать в большинстве случаев: слова разъясняются в смысловом отношении, а также указываются их отличия: Дар фасли аввал гуфта омадааст, ки баҳри Муҳит гирди рубъи маскун даромадааст аз ҳама ҷонибҳо, аммо ду шохи бузург аз ӯ ба ҷониби иморат дарояд, яке аз сӯи машриқ ва он бузургтар аст ва онро дар кутуб «Халиҷи машриқӣ» хонанд ва дигаре аз сӯи мағриб ва он хурдтар аст ва ӯро «Халиҷи мағрибӣ» хонанд. Ва ин ҳар ду шохро ба итлоқ «дарё» хонанд ва ба тозӣ «баҳр» хонанд, мутлақ ба сабаби он-к ба баҳри Муҳит пайвастааст. Ва ҳар дарё, ки ба баҳри Муҳит пайваста набошад, ӯро дарё нахонанд, «буҳайра» хонанд ба лафзи тасғир дарё, чун «Обаскун» ва амсоли он [73] – В первой главе отмечается, что обитаемую четверть Земли со всех сторон окружает море-Океан (бахри Мухит), однако два его рукава притока вклиниваются в пределы населенной части: один – с востока, и он больше, и в книгах его называют «Восточным заливом», другой – с запада, он меньше восточного, и его называют «Западный залив». Эти два притока также именуют «дарё», а на арабском называют «бахр», по той причине, что оно соединяется с Океаном. Моря, не связанные с Океаном, называют не морями, а «بحيره» (озёрами) как уменьшительное от моря, например «Обаскун», и тому подобное.

Таким образом, в ходе исследования выяснилось, что в произведении употребляются слова разных словарно-семантических категорий, в том числе многозначные слова, омонимы, синонимы, антонимы, которые сгруппированы в диссертационном исследовании следующим образом:

2.1. Многозначные слова. Проблеме места и роли многозначных слов в словарном составе таджикского языка посвящены многочисленные исследования, и по этому поводу высказаны разные мнения и соображения. Мы проанализировали роль многозначных слов в произведении с учётом исследований языковедов. Выяснилось, что многозначность играет значительную роль и в географических трудах и подобные слова занимают в них видное место, ибо использование одного слова в разных значениях является одной из особенностей манеры изложения Бакрона. Каждое значение многозначного слова обретает свое место и условия для проявления. Бакрон всегда к месту использует определенное значение слова. Одним из признаков слов данной словарной группы считается сохранение ими значений, ибо большинство значений слов, использованных в произведении, встречается в современном таджикском языке. Например, слово «сар» (голова) считается самым распространенным

полисемантичным словом. В «Джахан-наме» это слово многократно (более сорока раз) употребляется в различных значениях, в том числе в его основном значении, то есть для называния человеческого органа: Аҳли Хузистон... ба гуна зард бошанду лоғар бошанд ва мӯи **сару** маҳосин (риш – Ф.Қ.) ва дигар мӯйҳои эшон кам бошад [129] – Жители Хузистана имеют желтый цвет лица, худощавы, и у них мало волос на голове, бороды жидкие, и других волос мало; ...наҳанг худ ҳайвони дигар аст, ки дар буни Нили Миср бошад. Ва ӯ дасту пой дорад ва **сару** тани вай дароз бувад ва **сари** ӯ чанди як нима аз тани ӯ ба дарозӣ… [100] – … кит – совсем другое животное, обитающее в Ниле в Египте. Он имеет кисти и ноги, его голова и тело продолговатые, и длина головы составляет половину длины его тела...

Как показывает анализ, слово «сар» (голова) в «Джахан-наме», кроме его основного значения, употребляется еще в пяти производных значениях, что свидетельствует о богатстве языка произведения:

1) ***Высота, вершина***: …кӯҳе бошад (Ҳорис – Ф.Қ.), чунон-к бар **сари** ӯ кам касе расад [108] – …это гора (Хорис – Ф.К.), на вершину которой мало кто может подняться.

2) ***Остриё, кончик***: Ва ҷумла аъзои ин суратҳо миёнтиҳӣ аст ва аз кафи пои эшон роҳе аст, ки бар он ҷо тавон шуд ва ба нардбон пойҳо кардаанд, чунон-к дар андаруни ҷумла аъзои эшон битавон гашт то ба **сари** ангуштон [134] – И все органы этих идолов (известные идолы в Бамиане – Ф.К.) полые, и из их подошвы есть проход… через который можно войти внутрь и пройтись по всем органам до кончиков пальцев.

3) ***Начало***: Ба Порс шаҳре аст, ки онро «Доробгирд» хонанд. Ба наздикии ӯ кӯҳе аст ва дар вай дарае… Ва бар **сари** ин дара деҳе аст [142] – В Парсе есть город под названием «Доробгирд». Вблизи города расположена гора, а в ней – ущелье. У входа в ущелье (то есть в начале) расположено село.

4) ***Сторона, край***: Ҳам дар Порс деҳе аст ва он ҷо чоҳе дар миёни ду кӯҳ аз вай дуд бармеояд ва ҳарорате азим, ки ҳеч кас фаро **сари** чоҳ натавонад шуд, аз ғояти гармӣ... [140] – Также в Парсе есть село, где расположен колодец между двумя горами, и из колодца идёт дым и поднимается сильная жара, и никто не может подойти к нему из-за жары.

5) ***Проявление, обнаружение*** (в составе словосочетания): Дар баъзе аз биёбони Мукрон гӯянд, санге меёбанд **сар аз замин бароварда**... [144] – Говорят, в некоторых пустынях Мукрана находят камни, часть которых выпирает наружу.

Необходимо особо отметить, что слова в указанных значениях сегодня активно употребляются и в литературном языке, и в разговорном таджикском языке. Точно так же в книге в разных значениях употребляются и другие слова:

- рука – в четырех значениях (*кафи дасти одамӣ* – ладонь человека – орган человека); *бар дасти чап/бар дасти рост* – направо/налево, то есть как направление движения; *миқдори як ба даст* – мера, нумератив; *ба даст оранд* (ФЕ) – найти, получить.
- сурат – в трёх значениях (изображение; памятник; подобие);
- прилагательное азим – в шести значениях (большой, мощный; широкий; длинный; крепкий; высокий; сильная жара; *хеле азим* – наречие количества и степени);

➢ глагол андохтан – в семи значениях (бросать; кидать; усечение, сокращение; закрывать, покрыть; скрыть; лить; нападать);

➢ глагол кашидан – в десяти значениях (продолжаться, затягиваться; изображать; касаться; вводить, таскать; водружать; создавать; растирать; соединиться, относиться; вытащить, выносить; взять).

2.2. Омонимы. В связи с тем, что «Джахан-наме» является научно-географическим трудом, в нем редко встречаются омонимы. Опираясь на классификацию Д.Фазылова[32], с точки зрения их лексической принадлежности, мы разделили омонимы на следующие группы:

1) Лексические омонимы. В словарном составе таджикского языка есть группа омонимов, относящихся к одной части речи. Так, слово **джома** в «Джахан-наме» употребляется в следующих значениях:

а) **одежда**: Ва бештар бараҳна бошанду **ҷома** напӯшанд ва набошад эшонро [115] – И большинство (из них) обнаженные, не носят одежду и не имеют одежды;

б) **чертеж, то есть карта**: Пас, сурати рубъи маскун аз замин ва мавозеи вилоятҳову шаҳрҳо ва дарёҳову ҷайҳунҳо ва кӯҳҳову биёбонҳо ва ғайри он бар он ҷома сабт кард [59] – Затем он нанес изображение обитаемой четверти Земли и места расположения вилаятов и городов, рек и озёр, гор и пустынь и т.д. на карту.

В книге слово **джома** встречается 21 раз. Семь раз оно использовано в значении «карта». Исследование материалов из разных источников показывает, что персидско-таджикское слово **джома** в значении **«карта»** впервые употребил Бакрон.

Другим словом, которое неоднократно употреблено и растолковано автором, является «джайхун»: …ҷӯи бузургро «рӯд» хонанд ва авом рӯди бузургро «**ҷайҳун**» хонанд, аммо **Ҷайҳун** дар луғати араб номи ӯ рӯди бузург аст, ки бар Тирмиз гузарад ва ба Хоразм ояд ва аз он ҷо ба буҳайраи Ҷанд равад [99] – Большой ручей называют «руд», и простой люд называет большую реку «Джайхун», однако Джайхуном в арабском языке называют большой руд, протекающий вблизи Тирмиза, доходящий до Хорезма и впадающий в озеро Джанд.

Здесь Бакрон подчеркивает, что в разговорном персидско-таджикском языке той эпохи слово **джайхун** употреблялось не только в его топономическом значении, но и вообще в значении «большая река».

2) Лексико-морфологические омонимы. В данную группу входят омонимы, принадлежащие к разным частям речи. Например, в следующем примере слово **бод** употребляется в двух значениях: как существительное в значении «движение воздуха» и как форма сослагательного наклонения глагола **будан**: Ва агар **бод** рост ҷаҳад, як **бод** аз мабдаи халиҷ киштиро ба ниҳоят расонад [74] – «Если ветер дует прямо, корабль от начала залива доплывёт до места назначения; ...подшоҳи рӯи замин, фармондеҳи Машриқу Мағриб, ки умраш ҷовидон **бод** [166] – Царь земного шара, владыка Востока и Запада, пусть его жизнь будет вечной…».

---

[32] Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав. Монография. – Душанбе: ДРТС, 2013. –С. 121-124

Подобно этому, в книге можно встретить группу лексико-морфологических омонимов:

➢ ***хост*** – а) просить, намереваться, поставить цель; б) подняться; в) появляться, занимать должность;

➢ ***заҳр*** – а) яд; б) задняя часть, тыльная часть.

3) Ономастические омонимы. Одно из омонимичных слов является именем собственным и обозначает название местности или имя личности, поэтому мы назвали эту группу ономастическими омонимами. Например, это слово **ширин:**

1) **Имя человека**: …Ва ҳамчунин сурати **Ширин** аст ва бисёр суратҳои дигари аз санг тарошида дар ин кӯҳ [110-111] – …на этой горе высечены из камня изображения Ширин и многих других людей.

2) **Название железного купороса**: Ин ҷавҳар ду навъ бошад: якеро «**ширин**» хонанд ва якеро «турш» [149] – Бывает двух видов: один называют «ширин», другой – «турш».

-Газ:

1) **название ущелья**: Ва ин девор, ки бар дараи **Газ** ва Бовард ба наздикии деҳаи Бағуда мегузарад... [135] – И эта стена проходит близ ущелий Газ и Боварда и села Багуда…

2) **мера длины**: Дар ҳудуди Шарвон ва Бокуя бар замин ҳамчунин мавзее аст, ки он ҷо ба ду ҷойгоҳ оташ месӯзад, яке бузургтар, дар **ҳадди ҳазор газ дар ҳазор газ** ва дигаре хурдтар, **ба ҳадди сад газ дар сад газ** ва ҳамчунин ба рӯз дуд кунаду ба шаб оташ. Ва миёни ин ҳар ду мавзеъ қариб **дувист газ** бошад [137-138] – В пределах Шарвана и Бокуя также в двух местах горит огонь, один большой, почти тысяча газов на тысячу газов, другой меньше, размером сто газов на сто газов, днем дымят, а ночью разгораются. И расстояние между этими местностями почти двести газов.

В произведении встречаются и другие ономастические омонимы, например:

➢ ***Одам*** – а) имя первого человека (Адам) [95]; б) человек, личность [163].

➢ ***Хона*** – а) название острова [75]; б) жилище [132];

➢ ***Мино*** – а) название горы [108]; б) эмаль, глазурь, цветное стекло [151].

➢ ***Банда*** – а) название реки в Каркаскухе [111]; б) «сей бедняк» – вежливый эквивалент личного местоимения первого лица [60].

2.3. Синонимы. Анализ «Джахан-наме» показывает, что автор книги употребляет от двух (мадд – прилив, зиёд – увеличение; ҷазр – отлив, нуқсон – уменьшение; большой, великий, высокий) до семи (мардум, люди, оламиён – обитатели Земли, ҷамоат – члены общины, халоиқ – народ, авом – простой люд, тоифа – племя, ом – масса) синонимов одного слова, что доказывает разнообразие языка произведения и одновременно свидетельствует о богатстве словарного состава языка эпохи (XIII в.): Китобро бад-ин фасл хатм кардем ва суханро бар дуои давлати Худованди **олам**, подшоҳи рӯи **замин**, фармондеҳи Машриқу Мағриб, ки умраш ҷовидон бод ва авомири аълоро дар фазои **ҷаҳон** нифози қазои осмон [166-167] – Книгу завершили на этой главе, а речь завершили благословением государя, Повелителя мира (олам), царя земной поверхности (рӯйи замин), владыки Востока и Запада, пусть его жизнь будет вечной, пусть его высокие приказы приобретут во вселенной действенность небесного

предопределения». Как видно, Бакрон в одном предложении обоснованно употребляет три синонима. Он уделяет особое внимание смысловым оттенкам слов, широко использует богатство словарного состава таджикского, арабского и др. языков: «Начд» болоро гӯянд дар луғати араб «ва ғавр» нишебро... [157] – В арабском языке **начд** означает высоту, **ғавр** – низину; «Мад(д)» зиёдат шудани об аст ва «ҷазр» нуқсони он [80] – м**адд** – увеличение воды, **джазр** – уменьшение. Непонятные слова (**надж, гавр, мадд, джазр**) Бакрон объясняет, приводя синонимы (боло, нишеб, зиёд, нуқсон), которые относятся к таджикскому и арабскому языкам. Автор прилагает усилия, чтобы сделать язык произведения понятным и притягательным, о чем свидетельствует использование синонимичных слов.

Необходимо отметить еще одну особенность в употреблении синонимов: ученые делят синонимы на слова, тождественные по смыслу и близкие. В «Джахан-наме» также можно выделить эти две группы синонимов. Например, следующие синонимы, приведенные в книге, являются тождественными по смыслу: *биёбон, бодия, кавир, дашт, саҳро, дара; лофи бемаънӣ, палидзабонӣ, сухани сард (гуфтан); аҷоиби бениҳоят, аҷоиби бисёр, баҒоят, бузург, азим, ниҳоят, анҷом, охир, тамом и т.д*. Следующие синонимы считаются близкими по значению: *ҷаҳон, олам, замин; диёр, мамлакат, замин, мавзеъ, саҒр, ҳудуд и т.п.*

2.4. Слова – антонимы. В «Джахан-наме» в большинстве случаев антонимы использованы для более точного и адекватного выражения смысла и именования предмета. Так, при помощи антонимов **андак – азим, сабо – дабур, ҷастан – нишастани бод** автор показывает опасность, таящуюся в местности Джубилот, расположенной рядом с Тороном: Ва ба наздикии Борон мавзеи дигар аст… ва ба **андак** боде он ҷо мавҷҳо хезад **азим** ва киштӣ ғарқ кунад. Ва чун боди **сабо** ё **дабур ҷастан гирад**, киштӣ бибанданд, то вақте ки бод **биншинад** [80] – И вблизи Борона расположена другая местность… и при легком ветре там поднимаются огромные волны и потопляют корабли. И когда начинает дуть восточный или западный ветер, корабли ставят к причалу, пока ветер не утихнет. Антоним **дабур** является малоупотребительным словом. Дабур – арабское слово, передающее противоположное значение слова **сабо,** означающего ветер, дующий с восточной стороны, иными словами, **дабур** – западный ветер.

Вызывает интерес факт, что большинство антонимов Бакрон объясняет с помощью синонимов из других языков: **надж –** боло (вершина, высота), **ғавр** – нишеб (низина), **мадд** – **ҷазр**/зиёд – нуқсон (увеличение – уменьшение) и т.д.

В ходе анализа и сбора антонимов мы установили специфическую особенность произведения: автор передает значение противоположности с помощью названий местностей или предметов. Например, в восьмой главе, при описании островов Бакрон приводит толкование их названий: Ҳам дар ақсои шимол дар ҷониби машриқ аз ҷазираи «Мулӣ» гуфтем ду ҷазира аст, ки якеро «**Амронусу-р-ричол**» мегӯянд ва дигарро «**Амронусу-н-нисо**» ва ҳамоно ин лафзи «амронус» румӣ аст. Ва ин ҳар ду ҷазираи ба ҳам наздик аст, дар яке ҳама **мардон** бошанд ва дар дигар ҳама **занон** [93] – Также в северном крае на восточной стороне острова Мули, как мы говорили, расположены два острова, одну называют «Амронусу-р-риджол», другую – «Амронусу-н-нисо», и,

несомненно, что слово амронус румийского происхождения. И эти острова расположены вблизи друг друга, один остров населяют только мужчины, другой – только женщины.

Таким образом, с целью конкретизации разных сведений, автор широко использует антонимы, которые по их значению можно сгруппировать следующим образом:

1) Признаки и особенности: баланд – паст, нек – ганда, танҳо – ҷамъ, сахт – нарм...

2) Отношения, состояние и положение: ҳалок кардани шахсе – сиҳат додани шахсе манфиат – мазаррат, зинда – мурда, обод – хароб...

3) Количество и мера: тафсил – иҷмол, аризтар – камтар, итноб (сухани дароз, татвили калом – Ф.Қ.) – эҷоз (мухтасарбаёнӣ – Ф.Қ.)...

4) Место/вид, расстояние и направление: зоҳир – ботин, дур – наздик, иртифо – зер...

5) Время: шаб – рӯз, тобистонӣ – зимистонӣ, аввали моҳ – охири моҳ...

В ходе классификации антонимов по языковой принадлежности установлено, что их значительная часть – по происхождению таджикские слова, остальные – заимствованные:

а) таджикские слова – таджикские слова: баланд – паст, берун – дарун, беш/бисёр – кам/андак, боло – нишеб, бузург – хурд, дароз – кӯтоҳ, дур – наздик, дӯст – душман, зер – забар, зимистонӣ – тобистонӣ, зинда будан – мурдан, нарм – сахт, нек – ганда, пӯшида – кушода, рӯз – шаб, сиёҳранг – сапедпӯст, сардсер – гармсер, торик – равшан, фароз – фурӯ, фарох – танг, чап – рост, ширин – турш;

б) арабские слова – арабские слова: аввал – охир, васатуссамоъ – таҳтуларз, сабо – дабур (бод), зиёдат – нуқсон, зоҳир – ботин, мад(д) – ҷазр, мабдаъ – ниҳоят, манфиат – мазаррат (расонидан), наҷд – ғавр, савоб (дуруст) – хато, тафсил /тӯлонӣ – мухтасар/иҷмол (тӯл), хатар/ҳалок – халос/наҷот;

в) арабские слова – таджикские слова: ариз – кам, сиҳат – бемор, васеъ – танг, зиёд – кам, хароб – обод, рутубат – хушкӣ, фоида – зиён;

г) таджикские слова – арабские слова: оғоз – тамом, танҳо – ҷамъ, тоқ – ҷуфт.

Третья глава названа **«Ономастика произведения и её семантико-структурная классификация»** и состоит из четырех разделов и четырех параграфов. Для выяснения особенностей ономастики, касающейся географической отрасли языка, мы, с применением трудов зарубежных и отечественных ученых осуществили классификацию и проанализировали словарный состав «Джахан-наме». Как было отмечено, центральную тему «Джахан-наме» составляет изучение названий местностей и людей, связанных с ними. В языкознании эту группу слов называют ономастикой.

Основу словарного состава произведения составляют различные онимы, которые в свою очередь относятся к разным разделам ономастики. Их анализ дает очень интересный и доброкачественный материал для развития таджикской ономастики: …**Барбариён** қавме будаанд, дар қадим сокини ҳудуди **Фаластин** аз навоҳии **Шом** ва подшоҳи эшон **Ҷолут** будааст… [125] – Берберы был племенем, в древности заселявшим пределы Палестины в регионе Шама, и их царем был

Джолут…; Маскани **ғузон** дар асл **Тороб** ва буҳайраи **Ҷанд** будааст [126] – Исконным местом жительства гузов были Тороб и озеро Джанд; Дар ҳудуди **Мукрон** аз сӯи **Кирмон** кӯҳе аст, ки онро «**Палангон**» хонанд... [136] – В пределах Мукрона со стороны Кирмана есть гора под названием «Палангон».

В приведенных предложениях мы наблюдаем десять онимов, относящихся к разным разделам ономастики: Джолут – антропоним; берберы, гузы – этноним; Фаластин, Шам, Тороб, Мукрон, Кирмон – ойконимы; Палангон – ороним; Джанд – гидроним. В составе произведения встречается очень много подобных названий, относящихся к разным разделам ономастики, которые будут изучены в соответствующих параграфах.

3.1. Антропонимы и этнонимы. В большинстве произведений персидско-таджикской классической литературы встречаются имена исторических личностей, известных их подвигами и деяниями. В ходе анализа данной лексической группы в словарном составе «Джахан-наме» мы встретили значительное количество имен, которые автор использует для представления географических объектов: Ҷоба мамлакате азим аст… ва подшоҳи онро **Меҳроҷ** хонанд [93] – Джоба – большая страна… и её царя называют Мехродж. Вероятно, речь идет о заимствованном из санскрита слове *Махродж*. Это сложное слово состоит из двух корней: «Мах» (махо) + «раджа» в значении «великий раджа». Обычно этот титул присваивали величайшим царям Индии[33].

Ва ҳамчунин сурати **Ширин** аст ва бисёр суратҳои дигари аз санг тарошида дар ин кӯҳ [110-111] – Также изваяние Ширин и много других скульптурных изображений из камня есть на этой горе. Антропоним «Ширин» означает «нежная, изящная». Ширин – армянская возлюбленная Хусрава Парвиза и одновременно главная героиня поэм, и сегодня в основном известен её литературный образ[34].

В целом в «Джахан-наме» приведено более тридцати имен, прозвищ, псевдонимов различных личностей, которые в зависимости от особенностей и рода занятий их носителей мы сгруппировали следующим образом:

1. Имена и прозвания царей и основателей династий: *Абулфатх Мухаммад Харезмшах* [59], *Искандар/Зулкарнайн* [70; 133], *Мехродж* [151], *Хусрав Парвиз* [135] и др;
2. Учёные и литераторы: *Носир Хисрав* [63], *Бурайхон Беруни* [79], *Абдуллох ибн Мухаммад ибн Хурдодбех* [63] и т.д;
3. Исторические личности и герои: *Ширин* – супруга Хусрава Парвиза и одновременно главная героиня поэм [110-111], *Буисхок* – герой и ремесленник, открыватель бирюзового рудника [148] и другие;
4. Пророки и религиозные вожди: *Адам* [59], *Нух* [109], *Мухаммад/Расул* [59; 108]; *Умар* [158].

Наравне с антонимами в произведении встречается определенное количество этнонимов (названий племён и наций, родов и кланов с описанием из особенностей). В их числе: *саманиды* [127], *минкишлак* [126], *язир* [126], *барохима*

---

[33] Бурҳон, Муҳаммадҳусайн ибни Халафи Табрезӣ. Бурҳони қотеъ. Бо эҳтимоми М.Муин. Ҷ.-ҳои 1-4. – Техрон: Афсат Рашидия, 1342. Ҷ.2. –С. 21890.

[34] Деҳҳудо, А. Луғатнома. Иборат аз 15 ҷилд. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1337. Ҷ.2. –С. 1325.

[165], *перс* [127], *рум* [155], *рус* [165] и др., в целом более пятидесяти единиц: **Аҳли Бухоро**. Гӯянд, ки асли **аҳли Бухоро** аз Истахри Порс аст, хусусан мулуки **Сомониён**, ки ба сабаби баъзе аз вақоеъ ба Бухоро афтодааанду он ҷо сокин гашта [127] – Жители Бухары. Говорят, исконные жители Бухары, особенно саманидские правители, происходят из Истахра в Парсе, которые вследствие некоторых событий попали в Бухару и поселились там.

По языковому происхождению антропонимы и этнонимы из книги «Джахан-наме» можно разделить на *исконно таджикские* (Анушерван, Хусрав Парвиз, Ширин, порси и т.д.) и *заимствованные арабо-семитские* (Абдуллох, Бурайхон, Мухаммад, Носир, Сулаймон, химяры, хузом и т.д.; *греческие* (Искандар – арабизированная форма от Александрос, Кайсар, саклоби – арабизированная форма именования славянина, андалуси (из andalusia) и т.д.; г) *латинские* (руми от Roma), *иврито-еврейские* (Адам, Довуд, Мусо, Исхок и т.д.; санскрито-индийские (Мехродж, брахман) и т.д.; *тюркские* (Санджар, турк, карохизар, минкишлоки, халадж и т.д.).

3.2. Топонимы и их классификация на основе объекта именования. Известно, что местности различаются с точки зрения границ и территории, и в зависимости от отражения данной специфики топонимы в свою очередь подразделяются на две группы: 1) макротопонимы (названия республик, областей, городов, пустынь и т.д.); 2) микротопонимы, обозначающие сравнительно малые местности (степи, пастбища, луга и т.д.). Необходимо отметить, что в книге «Джахан-наме» топонимы очень разнообразны. Макротопонимы и микротопонимы из произведения рассмотрены в следующих параграфах главы:

3.2.1. **Ойконимы.** В «Джахан-наме» встречаются многочисленные ойконимы, и каждый из них описан автором в соответствии с его специфическими особенностями. В зависимости от названий местностей мы разделили ойконимы на следующие группы:

1) **Ойконимы** (так как название страны /области/ района в сегодняшней науке не обозначено отдельным термином, онимы данной группы мы называем ойконимами): *Андалус* [65], *Армения* [89], *Африкия* [71], *Гарджистон* [104], *Миср* [70], *Озарбодагон* [88], *Порс* [69], *Рум* [63], *Туркистон* [91], *Уммон* [69], *Фаранг* [82], *Хиндустон* [143], *Чин* [143], *Яман* [143] и т.д.;

2) **Полионимы (**названия городов, в книге для их обозначения также употребляются термины **бино** и **касаба):** *Абаршахр//Нишопур* [122], *Ардабил* [104], *Бардан* [71], *Бобулабвоб* [125], *Бухоро* [112], *Табария* [89], *Фустот* [100], *Худжанд* [103], *Чоч/аш-Шош* [122] и т.д.;

3) **Комонимы** (названия сёл): *Суки самонин* [109], *Багуда* [135], *Обаскун* [135], *Ойин* [142], *Руйи дашт* [105], *Хачфа* [108] и т.д.;

4) **Урбанизмы** (названия садов, дворцов, крепостей, зданий и других объектов в пределах городов): *Умдон* – дворец шаха [138], *Шодёх* – местность близ Нишопура [146], *Харамайн* – два больших здания, *Шодурвони Тустар* (вал или большая стена [133], *Айвони Кисро* – большое здание /суфа (искусственное возвышение) длина, ширина и высота которого были сто газов [134] и т.д.;

5) **Экклезионимы** (мечеть и вообще здание, связанное с религией): *дом Каабы* [115], *мечеть пророка Сулеймана* [134] и т.д.

Таким образом, определенный пласт словарного состава «Джахан-наме» составляют ойконимы. При представлении любой местности Бакрон старается описать все подробности окружающей среды и ознакомить читателя с расположением и историей местности и даже с причиной такого наречения. Анализ материала книги показывает, что приводя правильное или известное название, автор прежде всего отражает действительное состояние любой местности. Бакрон в большинстве случаев тщательно анализирует сведения, чтобы у читателя появилось полное и ясное представление об описанном объекте [123-132].

В целом в произведении приведены названия более трёхсот пятидесяти населенных пунктов – стран, областей, районов, городов, сел, садов, дворцов, мечетей и зданий, которые подробно изучены и классифицированы в диссертации.

3.2.2. Оронимы и местности, связанные с ними. Автор «Джахан-наме», подчеркивая, что: «кӯҳҳоро ниҳоят нест, аз бисёрӣ ва пайвастани яке ба дигаре ва шарҳи он ба тамомат тааззуре дорад, аз он ҷумла он чӣ маъруфтар аст, ёд карда ояд» [107] – горам нет конца из-за их изобилия и соединения одних гор с другими, и … здесь же будут упомянуты горы, которые очень известны, приводит названия некоторых гор, в том числе *Атлас* [107], *Бехисутун* [111], *Коф* [75], *Мино* [108], *Мукаттам* [109], *Палангон* [136], *Тури Сино* [109], *Хиро* [108], *Хорис* [108], *Джабалу-л-кимор* [99], *Джуди* [109] и других. В специальной главе приводятся сведения об отдельных горах.

Также вместе с оронимами мы исследовали названия пустынь и ущелий, расположенных в предгорьях, и названия всех естественных подземных объектов, имеющих вход с поверхности Земли (в тексте буквально «дыру»), таких как пещера, арык, озеро, подземные водопады, колодцы, рудники и т.д. (объединяемых научным термином «спелеоним»). Анализ словарного состава книги показал, что автор наравне со словом «пустыня» (75 раз), с целью обеспечения разнообразия языка произведения использовал синонимы «бодия» и «тих» (арабские слова, называющие землю без растительности). В книге встречаются названия шестнадцати пустынь (*биёбон Хоразм* [117]**,** *бодия Араб* [115], *тих Бани Исроил* [115-116]…), три ущелья (*Ши`б Баввон* [123], *Нубанджон* [123], *Газ* [127]) и одного рудника (*Буисхоки* [148]). Последнее название связано с именем первооткрывателя рудника Буисхока.

3.2.3. Гидронимы и местности, связанные с ними. Шестая – девятая главы книги посвящены описанию водных объектов, которых целесообразно назвать гидронимами, ибо их основным компонентом является вода. Бакрон дает краткое разъяснение, как на карте выделены гидронимы: Сабзиҳо **дарёҳост** ё **баҳрҳо** ва номи он **дарёҳо** ба сурхӣ бар вай набишта. Ложвард (ранги обию осмонӣ – Ф.Қ.) **ҷайҳунҳо** ва **рӯдҳост** ва номи он **ҷайҳун** ё **рӯд** ба сурхӣ бар вай набишта [67] – Зеленым (обозначены) реки или моря, а название моря написано по нему красным. Лазоревым – протоки (джайхун) и реки (руд), а название протока или реки написано на нем (то есть на протоке или реке) красным».

Для конкретного анализа мы разделили гидронимы из книги в зависимости от величины водоёма на следующие группы:

1) **Моря или реки**: *Порс* [86], *Мухит* [63], *Хинд* [73]… – всего 28 единиц.

2) Озера или лимнонимы: *Обаскун* [86], *Джанд* [88], *Исиккул* [91]… – 20 единиц;

3) Протоки: *Фурот* [100], *Тоб* [101], *Хоразм* [104]… – 15 единиц.

4) Реки: *Зандруд* [105], *Дайхан* [104], *Сайхун* [105]… – 16 единиц.

5) Ручьи: *Айлок* [103], *Басра* [106], *Говхора* [106] и др. – 6 единиц.

Таким образом, гидронимы в книге составляют значительную группу, и некоторые из них имеют два-три названия. Всего в книге встречается приблизительно сто подобных названий.

3.2.4 Антропотопонимы и этнотопонимы. В этом разделе рассмотрены топонимы, возникшие на основе собственного имени или названия племени. Количество таких топонимов в «Джахан-наме» сравнительно небольшое. Одной из особенностей произведения и вообще стиля автора можно считать толкования, приводимые с целью разъяснения причины превращения слов в антропотопонимы: …шаҳри Рум, ки онро «**Қустантиния**» хонанд… Ва аз мулуки Рум подшоҳе бузург будааст, ки ӯро Қустантин мегуфтаанд ва ин шаҳрро бад-ӯ бозхонда… [63-64] – …город Рум, который называют Кустантания. … и среди царей Рума был великий царь, которого звали Кустантин, и город назвали его именем.

В таком же ключе в произведении встречаются антропоойконимы (*город Искандария* [132]), антропоспелеонимы (*рудник Буисхоки* [148]), антропооронимы (*гора Мухаммада* [108], *гора Мусы* [184] и *гора Нуха* [109]) и этнотопонимы (*гора Тай* [109]).

Таким образом, названия разных местностей входят в разные разделы топонимии – это ойконимы, полионимы, комонимы, урбанизмы, экклезионимы, гидронимы, потамонимы, лимнонимы, оронимы, спелеонимы и т.д., которые входят в число основных элементов «Джахан-наме», и автор при представлении местностей, наравне с их особенностями и признаками, излагает собственные соображения об их названиях.

3.3. Классификация топонимов с точки зрения их структуры и состава. Как было отмечено выше, в словарном составе «Джахан-наме» топонимы занимают значительное место по их количеству, и в этом разделе осуществлена их классификация с точки зрения структуры и состава: простые (*Вахш* [102], *Мино* [108], *Балх* [122], *Согд* [106], *Джанд* [88]...); производные, состоящие от одного корня и топоформантов, образующих онимы: **-он, -ён, -гон:** *Аббодон* [101], *Бомиён* [112], *Озарбодагон* [123]; **-ия:** *Кустантания* [84]; *Африкия* [115]; **-истон:** *Зобулистон* [127], *Хиндустон* [153]; **-и:** *Босафхари* [91], *Масули/Мули* [66; 92]; **-канд, -кханд (қанд), -кат, -ванд, -джанд**: *Узканд* [113], *Самарканд* [70], *Ахсекат* [166], *Данбованд* [110], *Худжанд* [103]; **-айн:** *Бахрайн* [145], *Ирокайн* [121]; **-от:** *Арафот* [108], *Шамишот* [107]… Найдены топонимы сложные и составные, состоящие из слов именных частей речи (существительное, прилагательное, числительное) и формантов -а, -он (*Сапедруд* [104], *Панджоб* [102], *Вок-вок* [75], *Муфрадбухайра* [83], *Кирмоншохон* [121] и словосочетания (*Бахри Магриби* [85], *Атласи кабир* ва *Атласи сағир* [107], *Тури Сино // Джабали Мусо* [109; 116]...). Анализ структуры топонимов показывает, что они образуются в основном в соответствии со словообразовательными правилами таджикского и арабского

языков. В количественном отношении первое место занимают простые и производные топонимы, второе – топонимы-словосочетания, третье – сложные топонимы.

3.4. Названия, связанные с другими разделами ономастики (прагмонимы, фитонимы, зоонимы). В этом разделе рассмотрены другие виды ономастических терминов из книги, в том числе названия драгоценных камней, растений, животных и языков.

В целом, в результате анализа ономастики «Джахан-наме» мы пришли к выводу, что данная лексическая группа занимает в произведении первостепенное место. Их группировка, классификация и приведённые о них сведения повышают ценность и значимость книги в глазах читателя. То, что Бакрон приводит разъяснение особенностей онимов, обусловливает значимость «Джахан-наме» как источника по изучению языка его времени: Например:

-толкование и этимологические предположения (Ситанбул – Қустантина, аҳли Барбар – пайваста баробари дарё, Ҷабалу-л-қамар – кӯҳи Моҳ. Ҳувайрис – уменшительное от Ҳорис…);

-сведения о расхождении в названии города на книжном языке и на разговорном (Кумиш – Кумис, Қуббату-л-ислом – Балх, Мадинатус-салом – БаҒдод – Дорулхилофа, Ясриб – Мадина, Тустар – Шуштар, некоторые пишут Согд и произносят через «син», в книгах Куфс и Булус – по персидски Куч и Балуч);

-приведение исконного и правильного произношения и начертания слова, то есть изложение вызывающей доверие информации (Муздурон – изначальная форма Марзи Турон; произношение «Хито» – неправильное, нужно писать и читать «**Қ**ито»; «нафт» пишут и произносят через то с точками, а нужно через то-и ҳуттӣ, и т.д.

В заключении изложено сущнось исследования лексическо-семантических особенностей прозаического произведения XIII века «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона:

1. Значительную часть словарного состава произведения составляют исконно таджикские слова, которые в зависимости от семантики разделены на двенадцать групп. Необходимо отметить, что эта группа слов, несмотря на истечение долгого времени, не утратила своего значения и используется в словарном запасе современного таджикского языка [4-А].

2. Наряду с исконно таджикскими словами в произведении использованы многочисленные заимствованные слова. Большинство образцов заимствованной лексики проникло в таджикский язык в предыдущие века и полностью освоено языком. С точки зрения круга употребления, значительную часть заимствованных слов в произведении составляют арабские слова, и уже в XIII веке эти слова были приспособлены к правилам, нормам и законам таджикского языка.

Несомненно, что широкое употребление заимствованных слов имеет тесную связь с тематикой произведения. Бакрон употребляет их в ходе изложения сведений о географических объектах [4-А].

3. Также, с целью сделать излагаемый материал более понятным, Бакрон в определенных случаях приводит синонимы из других языков, в том числе

греческого, румийского, санскрита, тюркского и т.д., указывая при этом на языковую принадлежность («румийское слово», «на арабском…», «арабизированная форма» и т.д.) [4-А].

4. Несмотря на то, что произведение является научным трудом и написано в стиле научной прозы, в «Джахан-наме» очень точно использованы полисемантичные слова [2-А; 3-А].

5. Омонимы также придают языку произведения особую привлекательность и, составляя немалый пласт лексики, употребляются для изложения мысли и обозначения различных названий [4-А; 8-А].

6. В ходе анализа языка «Джахан-наме» установлено, что в книге использовано от двух до семи различных синонимов тождественные по смыслу и близкие по значению [2-А].

7. Слова – антонимы также служат автору для более точного выражения мысли. В ходе классификации антонимов по языковой принадлежности установлено, что их значительную часть состовляют по происхождению исконные (таджикские – таджикские) слова и далее заимствованные (арабские – арабские) слова [6-А].

8. Для определения и показа особенностей какой-либо местности или предмета, в тексте можно встретить употребление более чем 12 образцов описательной лексики, которые помогают изложить необходимые сведения и требуются по содержанию книги [7-А; 5-А].

9. В словарном составе «Джахан-наме» основную роль играют онимы (восемьсот единиц), относящиеся к различным разделам ономастики - антропонимы и этнонимы, топонимы и названия, относящиеся к другим ветвям ономастики - прагмонимы, фитонимы, зоонимы и др. [6-А].

10. Для описания географических местностей, наравне со словами других разделов ономастики, в произведении успешно использованы имена лиц, прозвания и псевдонимы, названия племен и народностей, то есть антропонимы и этнонимы (более восьмидесяти единиц) [5-А].

11. Среди ономастической лексики в произведении основное место занимают топонимия и её разделы, именующие места обитания людей, то есть населенные пункты – ойконимы, полионимы, комонимы, урбанизмы и экклезионимы (более трёхсот пятидесяти единиц), водные объекты – гидронимы (более ста единиц), названия гор – оронимы (более пятидесяти единиц), названия ущелий, степей, пустынь, островов и пещер – спелеонимы (более пятидесяти единиц) и т.д. Некоторые из них имеют по два или три названия (сорок шесть единиц) и в целом составляют более шестисот единиц [7-А; 9-А].

12. Относительно онимов, входящих в словарный состав книги, следует отметить, что большинство названий, приведенных в различных книгах и распространенных в разговорном языке, Бакрон приводит, применяя словосочетания и словарные конструкции типа *«и говорят», «говорят», «некоторые говорят», «как отмечают», «также говорят», «называют (так-то): «и в книгах приводится в неясном виде», «значение её непонятно», «противоречит тому-то» и т.д., а затем приводит правильный вариант, используя словосочетания «а на самом деле», «неправильно/ и это неверно», «в*

медицинских книгах сие не упомянуто», «данное значение возможное», «значение непонятное» [1-А].

Основное содержание диссертации отражено в следующих публикациях:

А) Статьи в рецензируемых журналах, входящих в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А] Қодирова, Ф. Мулоҳизаҳо роҷеъ ба як асари ҷуғрофии қарни XIII [Матн] / Ф.Қодирова // Номаи донишгоҳ. – Хуҷанд: Нури маърифат. 2017. - №3 (52). – С.200-205.

[2-А] Қодирова Ф. Муродифот дар забони адабии асари XIII [Матн] / Ф.Қодирова // Ахбори академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.– Душанбе: Дониш. 2018. - №3 (251). – С. 192-197.

[3-А] Қодирова, Ф. Хусусиятҳои корбасти вожаҳои зидмаъно дар як асари ҷуғрофӣ / Ф.Қодирова [Матн] // Ахбори ДДҲБСТ. – Хуҷанд. 2018. - №3 (76). – С. 135-42.

[4-А] Giyosov, N. Some Views Concerned with the Vocabulary (Stock of Word) of “Jahon-Name” [Text] / N.Giyosov, F.Kodirova // Bulletin of TSULBP. – Khujand: Dabir, 2020. -№1 (82). – pp. 134-142.

Б) Статьи в других журналах и научных сборниках:

[5-А]Қодирова, Ф. “Ҷаҳоннома” ва муҳаққиқони нусхаҳои он [Матн] / Ф.Қодирова / Раҳоварди олимони ҷавон. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – С. 119-126.

[6-А] Қодирова, Ф. Ономастикаи забони форсӣ-тоҷикии охири қарни XII ва ибтидои XIII [Матн] / Ф.Қодирова / Армуғони навроҳони илм. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. – С. 305-313

[7-А] Қодирова, Ф. Гидроним ва ойконимҳо дар «Ҷаҳоннома» [Матн] / Ф.Қодирова / Дастовардҳои олимони ҷавон. Маҷмӯаи мақолаҳои илмии конференсияи анъанавии вилоятӣ бахшида ба Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хуҷанд: Меъроҷ, 2017. – С. 209-215.

[8-А] Қодирова, Ф. Вожаҳои ғайрифаъол дар «Ҷаҳоннома» [Матн] / Ф.Қодирова // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хуҷандӣ, -№3 (15). – Хуҷанд: Ношир, 2018. – С. 82-89.

[9-А] Қодирова, Ф. Муқоисаи истилоҳоти муштарак дар матнҳои «Ҷаҳоннома» ва «Ҳудуд-ул-олам» /Ф.Қодирова / Забон ва рукни он. Маҷмӯи мақолаҳо (Маводи конференсияи илмию амалии ДДҲБСТ бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рӯзи байналмиллалии забони модарӣ, Хуҷанд, 21.02.2020). –Хуҷанд: Дабир, 2020. – С. 165-174.

АННОТАТСИЯИ
диссертатсияи Қодирова Фирӯза «Хусусиятҳои луғавӣ-маънои «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: «Ҷаҳоннома», Муҳаммади Бакрон, асари ҷуғрофии асри XIII, лексикологияи таърихӣ, таърихи забон, хусусиятҳои забонии осори таърихӣ-ҷуғрофии асрҳои XI-XIII, калимаҳои аслӣ ва иқтибосӣ, категорияҳои лугавӣ-маъноӣ, ономастика, антропонимҳо, топонимҳо.

Дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои луғавӣ-маънои асари ҷуғрофӣ – «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакрон бори аввал мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Дар диссертатсия ба асари фавқуззикр аз ҷиҳати забонӣ, бавежа ҷанбаи лексикологӣ назар карда, баъзе аз хусусиятҳои лексикии он мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Аз таҳқиқ ва таҳлилҳои луғавӣ-маънои асар чунин хулоса бармеояд, ки «Ҷаҳоннома» аз ҷумлаи осори пурбори а.XIII мебошад. Бояд қайд намоем, ки ин асари илмӣ бо забони фасеҳ иншо шуда, дар дарозои таърих аҳамият ва арзиши худро гум накардааст. Дар ҷараёни мутолиаи асар сатҳи дониш ва сухандонии Бакрон низ ба назар мерасад, зеро ба андешаи ӯ «ҳеҷ василат шоистатар аз анвои илм ва натоиҷи он» нест. Бо вуҷуди асари ҷуғрофӣ будан, муаллиф кӯшидааст, ки қоидаҳои сабки соданависиро риоя намояд. Ҳар як калимаро барои ифодаи мафҳуми муайяне бамаврид истифода намуда, кӯшидааст, ки он мафҳумҳо ифодагари маънии амиқу дақиқ бошанд. Ӯ гоҳ-гоҳ ба тасҳеҳи вожаҳои хато пардохтааст, ки бешубҳа барои ҳалли бархе аз муаммоҳои илми забоншиносӣ ҳам метавонад кӯмак расонад. Муаллиф чун суханвари ҳақиқатнигор бештар унсурҳои луғавии оммафаҳмро ба кор бурда, иштибоҳоти ошкору маҷҳулро бо ҷиддият ва ҳамзамон бо дилсӯзӣ баён намудааст. Гуногунрангии маъноӣ – калимаҳои сермаъно, ҳамшакл, ҳаммаъно ва зидмаънои таркиби луғавии асар низ бойигарии ҳам забони асар ва ҳам забони тоҷикиро дар асри XIII нишон медиҳад. Дар таркиби луғавии «Ҷаҳоннома» онимҳо нақши асосӣ доранд (800 адад), ки ба шохаву соҳаҳои гуногуни ономастика (антропоним ва этноним, топоним ва номҳои марбут ба шохаҳои дигари ономастика – прагмоним, фитоним, зооним ва ғ.) марбут ҳастанд. Аз ин нуқтаи назар, «Ҷаҳоннома» сарчашмаи муҳимми луғату истилоҳоти даврони гузашта ба шумор рафта, метавонад барои такмил ёфтани таркиби луғавии забони ҳозираи тоҷикӣ ёрии калон расонад.

АННОТАЦИЯ

к диссертации Кодировой Фирузы «Лексическо-семантические особенности «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона», представленной на соискание ученой степени доктора философии (PhD) – доктора по специальности 6D020500 – Филология

Ключевые слова: «Джахан-наме», Мухаммад Бакрон, географическое сочинение XIII века, история языка, историчкская лексикология, языковые особенности историко географических трудов XI-XIII веков, исконные и заимствованные слова, лексико-семантические категории, ономастика, антропонимы, топонимы.

Лексическо-семантические особенности географического труда «Джахан-наме» Мухаммада Бакрона впервые становятся предметом исследования в таджикском языкознании. В диссертации указанное произведение изучено в языковом плане, особенно в лексикологическом аспекте, исследованы его лексические особенности и словарный состав. На основе лексико-семантического анализа словарного состава произведения сделан вывод, что «Джахан-наме» является одним из ценных научных трудов XIII в. Необходимо отметить, что произведение написано изящным размеренным языком и до сих пор не потеряло научной значимости. «Джахан-наме» также свидетельствует об эрудиции автора и о его мастерском владении языком, ибо, как он отмечает сам, ни одно средство не является более подходящим, чем разновидности науки и их результаты. Несмотря на то, что «Джахан-наме» - географический труд, его автор прилагает усилия к тому, чтобы применять простой стиль изложения. Он к месту использует каждое слово и старается, чтобы понятие передавало точный и конкретный смысл. Местами Бакрон исправляет неправильные слова, что, несомненно, помогает также в решении некоторых проблем языкознания. Мухаммад Бакрон по большей части применяет общеупотребительные словарные единицы, строго и одновременно заботливо отмечает явные и скрытые ошибки. Семантическое разнообразие словарного состава произведения: полисемантичность, синонимия, антонимия, омонимия – также свидетельствует о богатстве языка самого произведения и в целом таджикского языка XIII в. В словарном составе «Джахан-наме» основную роль играют онимы (восемьсот единиц), относящиеся к различным разделам ономастики – антропонимы и этнонимы; топонимы и названия, относящиеся к другим ветвям ономастики – прагмонимы, фитонимы, зоонимы и др. В этом плане «Джахан-наме» считается важным источником для познания слов и терминов прошлой эпохи и может оказать большую помощь в совершенствовании словарного состава современного таджикского языка.

Abstract

for Kodirova Firuza's dissertational work on the theme "Lexico-Semantical Peculiarities of "Jahan-Name" by Muhammad Bakron" claiming for a scientific title of PhD doctor on specialty 6D0250500 - Philology

Key words: "Jahan-Name", Muhammad Bakron, geographical composition referring to the XIII-th century, history of language, historical lexicology, language peculiarities of historico-geographical creations written in the XI-th – the XIII-th centuries, primordial and borrowed words, lexico-semantic categories, onomastics, anthroponyms, toponyms.

The lexical peculiarities of the geographical production by Muhammad Bakron entitled "Jahan-name" become the subject of research in the field of Tajik linguistics, for the first time. The relevant dissertation dwells on linguistic sides of the work in question, especially deals with lexicological aspect and canvasses its lexical peculiarities and word-stock. Designing on the premise of the lexical and semantic analysis beset with the word-stock of the geographical production the researcher comes to the conclusion that "Jahan-name" is considered to be one of the valuable scientific works referring to the XIII-th century. It is worth mentioning that the geographical production under consideration was written in an elegant measured language and has not lost its scientific significance up to nowadays. "Jahan-Name" testifies to the erudition of the author and his mastership in regard to the language as well, as he notes himself no means is more suitable than the varieties of science and their results. In spite of the fact that "Jahan-Name" is considered to be a geographical production, its author makes an endeavor to apply a simple style of presentation. He uses every word to the point and tries to convey an exact and concrete sense of the concept. In certain sequences, Bacron corrects the wrong words, which undoubtedly helps in solving some problems concerning linguistics as well. Muhammad Bakron strictly resorts to commonly used lexical units and at the same time he carefully notes obvious and hidden mistakes, for the most part. Semantic diversity of the word stock includes polysemanticity, synonymy, antonymy, homonymy being a testimony of the richness of the language of the work itself and the Tajik language referring to the XIII-th century, upon the whole. In the lexical composition of "Jahan-Name" onyms (eight hundred units) play the main role belonging to various sections of onomastics – anthroponyms and ethnonyms; toponyms and names related to other branches of onomastics – pragmonyms, phytonyms, zoonyms, etc. In this regard, "Jahan-Name" is considered to be an important source for cognition of the words and terms of the past epoch and can be of great help for perfection of the basic word stock of the modern Tajik language.